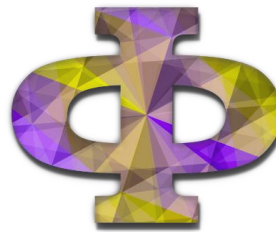

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΕΘΝΙΚΟΝ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΝ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ»

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ: ΣΕΡΑΦΕΙΜ ΜΠΑΚΟΛΟΥΚΑΣ

- **ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ**

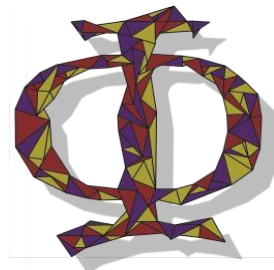
για την απόκτηση Διπλώματος Μεταπτυχιακών Σπουδών
στην ειδίκευση: Ιστορία της Φιλοσοφίας και των Ιδεών.

**Η ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΗ ΨΥΧΗ
ΚΑΙ Η ΠΡΟΣΩΠΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ
ΣΤΟΝ JOHN LOCKE**

Επιβλέπουσα: Λάζου Άννα, Επίκουρη Καθηγήτρια.

Μέλη τριμελούς επιτροπής: Αραμπατζής Γεώργιος, Καθηγητής
Καλογεράκος Ιωάννης, Καθηγητής.

ΑΘΗΝΑ, 2023

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΕΘΝΙΚΟΝ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΝ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ»

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Η ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΗ ΨΥΧΗ
ΚΑΙ Η ΠΡΟΣΩΠΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΣΤΟΝ JOHN LOCKE

ΣΕΡΑΦΕΙΜ ΜΠΑΚΟΛΟΥΚΑΣ

197295

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ
ANNA ΛΑΖΟΥ
ΕΠΙΚ.ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ ΕΚΠΑ

ΑΘΗΝΑ, ΙΟΥΛΙΟΣ 2022

Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών, Σχολή Φιλοσοφική, Τμήμα Φιλοσοφίας
Σεραφεΐμ Μπακολουκάς © 2022 – Με την επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Θα ήθελα να ευχαριστήσω την επιβλέπουσα Κα Άννα Λάζου για την υπομονή της και τις γόνιμες επισημάνσεις της.

Τις συναδέλφισσες Νιάρχου Ευαγγελία και Χασιώτη Μιρέλλα για την παρότρυνση της συμμετοχής μου στο μεταπτυχιακό και την συμπαράστασή τους κατά τη διάρκειά του.

Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω το σύνολο των διδασκόντων για την επαγγελματική τους ευσυνειδησία, το αδιάπτωτο ενδιαφέρον τους και την έμπρακτη κατανόησή τους.

Η ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΗ ΨΥΧΗ ΚΑΙ Η ΠΡΟΣΩΠΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΣΤΟΝ JOHN LOCKE

Περιεχόμενα

ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	5
Εισαγωγή.....	6
Ο Αριστοτέλης και η καινοτομία του έργου του.....	6
Ιστορική αναδρομή της έννοιας της “ ψυχής ”.....	7
Απορίες περί ψυχής – μέθοδος.....	8
Η σχέση σώματος - ψυχής.....	10
Απόψεις προγενεστέρων.....	11
Ορισμός της ψυχής – Οι δυνάμεις.....	13
Η ουσία της ψυχής.....	13
Οι δυνάμεις / μέρη της ψυχής.....	15
Η θρεπτική.....	15
Η αισθητική.....	16
Η όραση.....	16
Η ακοή.....	16
Η όσφρηση.....	17
Γεύση.....	17
Η αφή.....	17
Το κινητικό.....	18
Η κοινή αίσθηση.....	20
Η φαντασία.....	21
Σύνοψη της κατ’ αίσθηση λειτουργίας.....	22
Η νόηση.....	23
Παθητικός και ποιητικός νους.....	24
Τα κατηγορήματα του νου.....	26
Η γνωσιολογία και η μεταφυσική του νου.....	27
Λειτουργιστική πρόσληψη του Περί ψυχής.....	28
Συμπέρασμα.....	32
Η Λοκιανή προσωπική ταυτότητα.....	34
Ο John Locke και η εποχή του.....	34
Δοκίμιο για την Ανθρώπινη Νόηση.....	36
Έμφυτες ιδέες.....	37

<i>Η πηγή των Ιδεών</i>	38
<i>Απλές Ιδέες</i>	39
<i>Η αντίληψη</i>	40
<i>Μνήμη</i>	41
<i>Ενεργητικός νους – σύνθετες ιδέες</i>	42
<i>Η λειτουργία της νόησης</i>	43
<i>Οι βαθμοί της γνώσης</i>	44
<i>Οι υποστάσεις</i>	45
<i>Η σχέση ψυχής – σώματος</i>	47
<i>Οι λέξεις – η γλώσσα</i>	49
<i>Οι γενικοί όροι</i>	50
<i>Πραγματική και ονομαστική ουσία</i>	51
<i>Συμπέρασμα</i>	54
Η ΠΡΟΣΩΠΙΚΗΤΑΥΤΟΤΗΤΑ «Of Identity and Diversity»	56
<i>Ταυτότητα και Διαφορά</i>	56
<i>Η εξατομίκευση</i>	56
<i>Η ταυτότητα του ανθρώπου</i>	57
<i>Η προσωπική ταυτότητα</i>	58
<i>Η συνέχεια της μνήμης</i>	58
<i>Ενστάσεις για τη συνέχεια της μνήμης</i>	60
<i>Συνείδηση και άυλες υποστάσεις</i>	61
<i>Η παραδοξότητα της λοκιανής θεωρίας</i>	62
<i>Πρόσωπο και ηθική συνείδηση</i>	65
<i>Συμπεράσματα για την προσωπική ταυτότητα</i>	66
ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΤΩΝ ΔΥΟ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΘΕΩΡΙΩΝ	66
ΠΡΩΤΟΓΕΝΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	71
ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	71

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Σκοπός της παρούσης εργασίας είναι η εξέταση του ζητήματος της ανθρώπινης συνείδησης όπως αυτή μελετήθηκε στο έργο δύο μειζόνων φιλοσόφων: Του Αριστοτέλη και του Τζον Λοκ. Ο πρώτος μελετά το βιολογικό υπόστρωμα της ψυχής, τη συλλειτουργία των δυνάμεών της και την εντελέχειά της. Στον Τζον Λοκ η συνείδηση έχει αισθητηριακή αφετηρία, ωστόσο είναι η εσωτερική λειτουργία της νόησης που τη συγκροτεί προσδίδοντάς της υποκειμενικότερο χαρακτήρα. Η συγκεκριμένη λειτουργία οδηγείται στην πιο ακραία εκδοχή της στο θέμα της προσωπικής ταυτότητας, η οποία, σχετιζόμενη με την ενδοσκόπηση και τη μνήμη, ανεξαρτητοποιείται από τη σωματική υπόσταση. Και στα δύο έργα η θεωρία του λειτουργισμού αναδεικνύεται ως προσφορότερη για να εξεταστεί η προσέγγισή τους.

Λέξεις κλειδιά

Ψυχή, συνείδηση, σώμα, προσωπική ταυτότητα, λειτουργισμός

ABSTRACT

This paper aims to examine the issue of human consciousness, as it has been studied in the work of two major philosophers: Aristotle and John Locke. The first studies the biological substrate of the soul, the co-operation of its powers and its entelechy. In John Locke, consciousness has a sensory starting point, however it is the inner workings of cognition that forms it, giving it a more subjective nature. This particular function is led to its most extreme version in the matter of personal identity, which, being related to introspection and memory, becomes independent of the physical existence. In both works, the theory of functionalism emerges as the most appropriate to examine their approach.

Keywords

Soul, consciousness, body, personal identity, functionalism

Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία εξετάζει το ζήτημα της ανθρώπινης συνείδησης (ψυχής), όπως αναπτύχθηκε μέσα από το έργο δύο κομβικών φιλοσόφων, του Αριστοτέλη και του John Locke.

Στο πρώτο μέρος παρουσιάζεται το έργο του Σταγειρίτη φιλοσόφου "Περί Ψυχής", στο οποίο μελετάται το βιολογικό υπόστρωμα της ανθρώπινης ψυχής και η συλλειτουργία των δυνάμεών της ώστε να επιτευχθεί η εντελέχειά της. Η προσέγγιση του Αριστοτέλη φαίνεται να παρουσιάζει πολλά κοινά στοιχεία με τη σύγχρονη θεωρία του λειτουργισμού, βασική θέση της οποίας είναι ότι η νοητικότητα αποτελεί μία εσωτερική αιτιακή λειτουργία η οποία επιδιώκει έναν σκοπό ιδιαίτερα ενδεικτικό του όντος που την πραγματώνει.

Το δεύτερο μέρος της εργασίας εστιάζει στο έργο του Λοκ "Δοκίμιο για την ανθρώπινη νόηση" και στην απόπειρά του να καταδείξει ότι η λειτουργία της συνείδησης ναί μεν έχει αισθητηριακή αφορμηση, από την άλλη δε η εσωτερική της λειτουργία μετατοπίζει το κέντρο της από τον κόσμο στο ανθρώπινο υποκείμενο. Η πραγματικότητα του κόσμου εξαρτάται από τις εσωτερικές λειτουργίες της νόησης. Η συγκεκριμένη εσωτερικοποίηση αποκτά εμβληματικότερο χαρακτήρα με την πεποίθηση του Λοκ ότι η προσωπική ταυτότητα του ανθρώπου ανεξαρτητοποιείται παντελώς από την σωματική του διάσταση και σχετίζεται με την ενδοσκόπηση και τη συνείδηση της ψυχικής συνέχειας της μνήμης του.

Εξετάζεται λοιπόν αφενός η σημασία που αποδίδουν οι δύο φιλόσοφοι στον εμπειρικό κόσμο και αφετέρου η απόκλισή τους ως προς το θέμα της συνείδησης. Η ψυχή για τον Αριστοτέλη συνδέεται άμεσα με τον ανθρώπινο σώμα και τις λειτουργίες του, διαθέτει μονιστικό χαρακτήρα, ενώ για τον Λοκ από τη στιγμή που η συνείδηση ως νόηση εσωτερικοποιείται οδηγείται στο επόμενο βήμα να ανεξαρτητοποιηθεί ολοκληρωτικά από το σώμα ενισχύοντας τις διστακτικές θεωρίες. Επιπλέον το έργο των δύο φιλοσόφων φαίνεται να απηχεί τη σύγχρονη θεωρία του λειτουργισμού ως την καταλληλότερη να προσεγγιστεί το θέμα της συνείδησης.

Ο Αριστοτέλης και η καινοτομία του έργου του

Ο Αριστοτέλης γεννήθηκε στα Στάγειρα της Χαλκιδικής το 384 π.Χ. από γονείς προερχόμενους από ιατρικές οικογένειες. Στις παραπάνω καταβολές αποδίδεται από πολλούς η έφεση του φιλοσόφου στην εμπειρική μελέτη της φύσης. Στην εποχή του έχουμε την μετάβαση από την πόλη-κράτος, στην οποία θεμελιώδη χαρακτηριστικά είναι η ισηγορία, η ισονομία, η αυτόνομη συμμετοχή στις πολιτικές διεργασίες, στην απολυταρχική, μακεδονική ηγεμονία. Έχοντας υπάρξει διδάσκαλος του Μεγάλου Αλεξάνδρου και μέτοικος της Αθήνας, υπήρξε μία πάγια επιφύλαξη προς το πρόσωπό του, η οποία, ανάλογα με τις πολιτικές εξελίξεις, αποκτούσε και διαφορετική ένταση. Αναγκάστηκε λοιπόν πολλές φορές να φύγει από την πόλη και να επιστρέψει, μέχρι την τελική του φυγή το 323 π.Χ. μετά το θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Κατέφυγε στην Χαλκίδα, στην οποία και πέθανε το επόμενο έτος.¹

¹B. Κάλφας & Γ. Ζωγραφίδης, *Αρχαίοι έλληνες φιλόσοφοι*, (Θεσσαλονίκη: ΙΝΣ, 2006), 138.

Σε αντίθεση με τον Σωκράτη και τον Πλάτωνα, των οποίων η φιλοσοφία είναι κάπως απόμακρη από τον σύγχρονο, μοναχικό αναγνώστη, ο Αριστοτέλης είναι εμφανώς πιο οικείος. Η προσέγγιση των φιλοσοφικών προβλημάτων παραπέμπει στο ύφος και το ήθος της σύγχρονης φιλοσοφίας. Πρώτος χρησιμοποιεί την επιστημονική πραγματεία ως φιλοσοφικό μέσο. Στα έργα του το κέντρο βάρους μετατοπίζεται από τον συγγραφέα και τα προσώπια του σε προβλήματα και πεποιθήσεις που αναπτύσσονται. Πριν αναπτύξει τη δική του άποψη, εκθέτει τις απόψεις των προγενεστέρων για το πρόβλημα που τον απασχολεί, ασκεί την κριτική του ανάλυση σε αυτές και οδηγείται σε μία σειρά φιλοσοφικών και επιστημονικών αποριών. Είναι ο ερευνητής, ο οποίος ακολουθεί πιστά μία αυστηρή, συλλογιστική διαδικασία για να εξάγει συμπεράσματα από την ενδελεχή, κριτική ανάγνωση των θέσεων που έχουν προηγουμένως διατυπωθεί. Στο πολυσχιδές έργο του, με το οποίο εγκαινιάζει πληθώρα επιστημών, ξεχωρίζει η σημαίνουσα θέση της βιολογίας, η οποία συνιστά και την αφετηρία του έργου που εξετάζουμε.²

Ιστορική αναδρομή της έννοιας της “ψυχής”.

Η έννοια της *ψυχής* εμφανίζεται από την αφετηρία της αρχαιοελληνικής γραμματείας και την ακολουθεί έως και την χριστιανική γραμματεία. Το μεγάλο αυτό χρονικό άνυσμα επέφερε στον όρο ένα ανάλογο, ετερόκλητο νοηματικό περιεχόμενο με τις αναπόφευκτες αποκλίσεις. Στην εποχή μας η έννοια δεν αντιστοιχεί σε καμία ανάλογη επιστήμη, αλλά θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι επιμερίζεται στο τομέα της *φιλοσοφίας του νου* με την εστίαση στα νοητικά φαινόμενα και στη σχέση νου και σώματος, στην *ψυχολογία* με την εξέταση κυρίως της ανθρώπινης συμπεριφοράς και των συναισθημάτων, ενώ στη *φιλοσοφική ψυχολογία* μελετά γνωστικές και συναισθηματικές συμπεριφορές.³

Η ψυχή στην αρχαία Ελλάδα θεωρείται ως η *αρχή* που δημιουργεί τη ζωή ενός έμβιου όντος και ιδιαίτερα του ανθρώπου. Στα ομηρικά έπη ταυτίζεται με την ανθρώπινη ζωή, ενώ αργότερα, στην αρχαϊκή λογοτεχνία, της προσδίδουν επιπλέον και ανθρώπινες ιδιότητες, επί το πλείστον συναισθηματικές. Αξίζει να επισημανθεί ότι ο Ηράκλειτος εστιάζει σε πολλά του αποσπάσματα στην ανυπέρβλητη δυσκολία να ανακαλύψει την ουσία της. Θέση που διατυπώνει και ο Αριστοτέλης στην αρχή του εξεταζόμενου έργου. Η ψυχή είναι αυτή που συγκροτεί έναν έμβιο οργανισμό με συγκεκριμένο τρόπο ώστε να πραγματοποιεί τις καίριες εκείνες λειτουργίες για να διατηρείται ζωντανός. Στην αρχαιότητα έμβια όντα θεωρούνταν εκείνα τα οποία χαρακτηρίζονταν από την λειτουργία της κίνησης και γι' αυτό, στην συγκεκριμένη κατηγορία, εντάσσονταν ακόμη και οι πλανήτες, και εν γένει ολόκληρος ο κόσμος. Έπειτα επήλθε ο διαχωρισμός του γένους των έμψυχων οργανισμών. Ο Πλάτων κατηγοριοποιεί στο ίδιο γένος των εμψύχων και τα ζώα και τα φυτά, ενώ, όπως θα δούμε παρακάτω, ο Αριστοτέλης διαφοροποιεί τα φυτά από τα ζώα.⁴

²B. Κάλφας & Γ. Ζωγραφίδης, *Αρχαίοι έλληνες φιλόσοφοι*, 136.

³Γ. Καραμανώλης, «Ψυχή, νους και σώμα», στο *Εισαγωγή στην αρχαία Φιλοσοφία*, επιμ. Γ. Καραμανώλης, (Ηράκλειο Κρήτης: ΠΕΚ, 2017), 229.

⁴ Στο ίδιο, 330.

Και αν, ως προς την κατάταξη ζώων και φυτών, ο δάσκαλος και ο μαθητής αποκλίνουν, φαίνεται να συγκλίνουν ως προς την διάκριση των ανθρώπων από τα υπόλοιπα έμβια όντα. Η ψυχή εκλαμβάνεται ταυτόχρονα ως οντότητα σύγκλισης και απόκλισης. Με τα υπόλοιπα έμψυχα όντα ο άνθρωπος μοιράζεται βασικές κοινές ζωικές λειτουργίες, όπως η θρέψη και ο μεταβολισμός, ωστόσο, ίδιον της ανθρώπινης ψυχής είναι η έλλογη νόηση, η οποία δεν υφίσταται στους έμβιους οργανισμούς. Η συγκεκριμένη διαφοροποίηση τροποποιεί αναπόφευκτα και την λειτουργία της επιθυμίας, (ορεκτικών), η οποία δεν εκδηλώνεται ενσπικτωδώς όπως στα ζώα, αλλά διηθείται από τη λειτουργία της νόησης αποκτώντας ξεχωριστό χαρακτήρα.⁵

Η ψυχή ως *ειδοποιό χαρακτηριστικό* του ανθρώπου σε σχέση με τα έμψυχα όντα και καθοριστικό για την ταυτότητά του, χαρακτηρίζεται και από *καθολικότητα*. Υπάρχουν βέβαια διχογνωμίες για το είδος της καθολικότητάς της, εντούτοις υπάρχει αδιαμφισβήτητη σύμπλευση ως προς το συγκεκριμένο χαρακτηριστικό. Επίσης διχογνωμίες υφίστανται και για τη σχέση της ψυχής με το σώμα. Από το συγκεκριμένο ζήτημα προκύπτουν οι έριδες για το εάν η ψυχή έχει πνευματική ή υλική υπόσταση. Ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης υποστηρίζουν την πρώτη θέση, χωρίς να απουσιάζουν και στο εσωτερικό αυτής της άποψης οι αποκλίσεις, ενώ, για παράδειγμα, Επικούρειοι και Στωικοί υιοθετούν την δεύτερη άποψη, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι και αυτοί δεν διαφωνούν μεταξύ τους.⁶

Τέλος, ιδιαίτερης σημασίας είναι η διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο η ψυχή εμφανίζεται στο σώμα. Αν υφίσταται με τη σύλληψή του ή ενώνεται με αυτό σταδιακά. Ο Πλάτων υποστηρίζει *ότι η ψυχή προϋπάρχει του σώματος* και το εμψυχώνει στην πορεία, ενώ αντίθετα ο Αριστοτέλης προκρίνει την άποψη ότι το έμβρυο διαθέτει *εν δυνάμει* την ψυχή και την μετατρέπει σε *εν ενεργεία* αργότερα.⁷ Για τον Πλάτωνα, εκτός του δυισμού των Ιδεών και της ύλης, υφίσταται και ο δυισμός αθάνατης ψυχής και σώματος. Μόνο που η ψυχή διατηρεί άρρηκτη την σχέση της με τον κόσμο, κατέχοντας θέση ενδιάμεσου μεταξύ Ιδεών και ύλης, συνιστά το έλλογο γίνεσθαι εν τω κόσμω, κινητήρια δύναμή του.⁸

Συνοψίζοντας θα υποστηρίζαμε ότι στην Αρχαιότητα η ψυχή εκλαμβανόταν ως αναπόσπαστο τμήμα του *κόσμου*, ήταν η αρχή της ζωής, της κίνησης, της εξέλιξης, ένα οργανικό αντικείμενο στην ευταξία του σύμπαντος. Εκλείπει η έννοια της υποκειμενικότητας, του ιδιόμορφου και δυσεξήγητου χαρακτηριστικού που προσδίδει στον άνθρωπο την ενσυνείδητη εσωτερικότητά του, την διάκριση ανάμεσα σε υποκείμενο και αντικείμενο.⁹

Απορίες περί ψυχής – μέθοδος

Ο Αριστοτέλης ξεκινά το έργο του διατυπώνοντας την πεποίθησή ότι η *γνώση* συνιστά από τα πιο όμορφα και ξεχωριστά χαρακτηριστικά της ανθρώπινης κατάστασης και ότι η *επιστήμη* συνιστά γνώση των καλύτερων και των

⁵ Στο ίδιο, 331.

⁶ Στο ίδιο, 332.

⁷ Στο ίδιο, 333.

⁸ Χ. Χάμιζετ, *Τα έξι μεγάλα ερωτήματα της δυτικής Μεταφυσικής*, μτφρ. Μ. Παπανικολάου, (Ηράκλειο Κρήτης: ΠΕΚ, 2012), 158.

⁹ Στο ίδιο, 163.

σπουδαιότερων. Γι' αυτό και η γνώση για την *ψυχή* τοποθετείται στις σπουδαιότερες από τις επιστήμες, αφού με την ψυχή οι άνθρωποι δύνανται να γνωρίσουν την *αλήθεια* και τη *φύση*. Η ψυχή είναι η αφετηρία των ζωντανών όντων. Εκφράζει ωστόσο τον σκεπτικισμό του για την δυνατότητα να φέρει εις πέρας με επιτυχία την φιλοδοξία του να γνωρίσει την *ουσία* της ψυχής και τις *ιδιότητές* της και αναζητά την καταλληλότερη μέθοδο που θα συνδράμει στην επιστημονική του στοχοθεσία. Για την γνώση των ιδιοτήτων καταλληλότερη μέθοδο θεωρεί την *απόδειξη*. Για την ουσία της προκρίνει ως καταλληλότερη την *διαίρεση*. Προβληματίζεται επιπλέον γιατί ορισμένες ιδιότητες φαίνεται να ανήκουν στην ψυχή, κάποιες άλλες να υπάρχουν επειδή εκείνη ενυπάρχει στα έμψυχα όντα, ενώ δεν αποκλείει το ενδεχόμενο η έννοια ψυχή να δηλώνει είτε πολλαπλά πράγματα είτε ένα ελάχιστο παρανομαστή κοινής ουσίας στις ψυχές.¹⁰

Η συγκεκριμένη λοιπόν φιλοσοφική σπικική του Αριστοτέλη τον καθοδηγεί και στο συγκεκριμένο έργο επιδιώκοντας πρώτιστα να εντοπίσει το γένος στο οποίο ανήκει η ψυχή, την *ουσία* της, κατά πόσο είναι *εν δυνάμει ή εντελέχεια*, αν *διαίρεται* σε μέρη και αν όλες οι ψυχές είναι *ομοειδείς*. Επίσης, αφενός αν η ψυχή είναι κοινή σε όλους τους ζώντες οργανισμούς ή μερίζεται ανά είδος ζώου, αφετέρου αν πρέπει να διερευνηθεί η ψυχή ως ολότητα ή στα μέρη της. Και αυτό γιατί τα μέρη διαιρούνται σε ενέργεια και έργα. Για την *γνώση της ψυχής* απαραίτητη είναι και η *γνώση της ουσίας* της και των *συμβεβηκότων*.¹¹

Το έργο *Περί Ψυχής*, στο οποίο αναπτύσσεται η θεωρία του Αριστοτέλη για τη ψυχή, συνιστά έργο της ωριμότητάς του, καθώς σε αυτό αναλύεται διεξοδικά το σύνολο των *λειτουργιών της ψυχής* με αφετηρία τα πρωταρχικά της στάδια, όπως το θρεπτικό, έως την σύνθετη κορύφωσή της, την κατεξοχήν ανθρώπινη ιδιότητά της, το νοητικό. Στην ψυχή οφείλεται το έμψυχο ενός όντος και οι μεταβολές που υφίσταται. Η όποια διαφοροποίηση υφίσταται ανάμεσα στους οργανισμούς προέρχεται από τον πλουραλισμό των χαρακτηριστικών τους. Η ψυχή είναι μία συγκεκριμένη αρχή συγκρότησης ενός συγκεκριμένου τύπου σώματος ώστε να ενυπάρχει σε αυτό ζωή. Υφίσταται μαζί με το σώμα, αν και οντολογικά διαφοροποιείται από αυτό. Δομεί ένα υλικό προσδίδοντάς του με την καθορισμένη δόμηση καθορισμένη μορφή (*εντελέχεια*).¹²

Σύμφωνα με τον Ingemar Düring ο Αριστοτέλης καινοτομεί υιοθετώντας ένα *βιολογικό πρίσμα* για την έρευνα της ψυχής. Το σύγγραμμά του συγκροτείται ως φυσικοεπιστημονική μελέτη και η ψυχολογία καθίσταται αυτόνομη επιστήμη. Μόνο η νοητική ικανότητα δεν δύναται να προσεγγιστεί με βιολογικούς όρους, γι αυτό και από το Γ4 και μετά η προσέγγισή του γίνεται μεταφυσική. Ωστόσο έχει εισαγάγει την περιφραστική έννοια των *ψυχικών λειτουργιών* που υπερβαίνει τις στατικές προσεγγίσεις της ψυχής των προγενέστερων και των συγχρόνων του, ανπιαμβανόμενος την ψυχή *ως αρχή της ζωής*.¹³

Από την παραπάνω φιλοδοξία του Αριστοτέλη δύναται να διακριθεί η επιρροή του από τον δάσκαλό του Πλάτωνα για την αξία και το ιδεώδες της γνώσης και της επιστήμης. Της έλλογης γνώσης του αναγκαίου και του καθολικού το οποίο υπερβαίνει την ηρακλείτεια πολυμορφία και ρευστότητα των πραγμάτων. Η *νοησιαρχία* συνιστά

¹⁰ Αριστοτέλης, *Περί ψυχής*, μτφρ. Αλ. Ντότσικα, (Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 2020), 402a.

¹¹ Αριστοτέλης, *Περί ψυχής*, 402b.

¹² Καραμανώλης, «Ψυχή, νους και σώμα», 349-350.

¹³ Ing. Düring, *Ο Αριστοτέλης*, μτφρ. Α. Γ.-Κατσιβέλα, (Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2009), 393.

την ενσυνείδητη του πρόσληψη του κόσμου απέναντι στα δεδομένα της άμεσης εμπειρίας. Για την επίτευξη του στόχου του συμφωνεί με την σωκρατική διδασκαλία για την αξία του *ορισμού* και του *καθόλου*, εναντιώνεται ωστόσο στον δάσκαλο του δασκάλου του καταλογίζοντάς του ότι περιορίσει την φιλοσοφία στο πεδίο αποκλειστικά της ηθικής. Ο Πλάτων επανέφερε τη φιλοσοφία στην ευρύτερη και δυναμικότερη μελέτη της φύσης, εντούτοις και σε αυτόν ο Αριστοτέλης διατυπώνει τις ενστάσεις του και την κριτική του. Ενώ στον Σωκράτη το *καθόλου* και το *καθ'έκαστον* συνυπάρχουν, διατηρούν άρρηκτη σχέση, ο Πλάτων προχώρησε στον διαχωρισμό τους για να υπηρετήσει καλύτερα το δυαδικό, ιδεαλιστικό φιλοσοφικό του σύστημα, την αυθυπαρξία των Ιδεών απέναντι στην φθορά των εξατομικευμένων όντων.¹⁴

Αναζητώντας την ουσία της ψυχής λοιπόν ο Αριστοτέλης κατηγοριοποιεί μία σειρά από ιδιαίτερες ιδιότητες που θα τον βοηθήσουν στην απόπειρά του. Είναι το *γένος* στο οποίο ανήκει η ψυχή, η *δύναμις* και η *εντελέχεια*.

Η σχέση σώματος - ψυχής

Η δυσκολία να μελετήσει κανείς την ψυχή έγκειται στο ότι η συγκεκριμένη φιλοδοξία χρήζει αφενός εμπειρικής παρατήρησης και αφετέρου μεταφυσική αναζήτηση. Ένα άλλο ερώτημα που προκύπτει αφορά τα *πάθη* της ψυχής. Και εδώ δεν εκλείπουν μία σειρά αποριών. Αν είναι κοινά στο σώμα και την ψυχή, ή αν υπάρχουν κάποια που σχετίζονται αποκλειστικά με την ψυχή. Καταλήγει ότι στα πάθη *ψυχή και σώμα συλλειτουργούν ως κάτι το ενιαίο* και δεν μπορεί να γίνει διαχωρισμός. Ιδιαίτερος προβληματισμός υφίσταται για την ενέργεια της *νόησης*, η οποία φαίνεται να συνιστά ξεχωριστή ιδιότητα της ψυχής. Και πάλι όμως, αν η νόηση αποτελεί είδος *φαντασίας*, τότε δεν υφίσταται διακριτά από το σώμα. Ο συλλογισμός του τον οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τα πάθη της ψυχής είναι αδιαίρετα του σώματος, καθώς με τα πάθη της συμπάσχει και το σώμα. Επομένως τα πάθη είναι έννοιες που υπάρχουν με την ύλη.¹⁵ Εξίσου *ένυλα είναι και τα νοητικά φαινόμενα* και για τον ορισμό τους πρέπει να περιλαμβάνει και τη μορφή και την ύλη τους.¹⁶ Ίσως η μόνη αμφιβολία και εξαίρεση που υπάρχει στην προηγούμενη θέση να αφορά τον *ποιητικό νοῦ*, το ύψιστο στοιχείο της ανθρώπινης ψυχής, ο οποίος, ερχόμενος απέξω στην ψυχή, δύναται να υπάρχει και μετά την φθίση του σώματος. Αυτό μπορεί να συμβεί είτε σε εξατομικευμένη μορφή είτε συγχωνευμένος σε μία ανώτερη πνευματική οντότητα.¹⁷

Ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι η ψυχή και το σώμα συνιστούν αμέριστα στοιχεία μίας μοναδικής ουσίας. Μόνο που η ύλη του σώματος με το οποίο συγκροτεί ταυτότητα η ψυχή πρέπει να είναι ένα *συγκεκριμένο είδος ύλης* ώστε να συγκροτηθεί ο συγκεκριμένος έμψυχος οργανισμός. Φαίνεται να εκλείπει η έννοια του " *εγώ* " ως αποκλειστικά πνευματικό ον του οποίου το σώμα συνιστά τμήμα ενός εξωτερικού κόσμου.¹⁸ Η θεωρία αποτελεί ένα κλασικό παράδειγμα *υλομορφισμού*, της θέσης

¹⁴J. Bernhardt, «Αριστοτέλης», στο *Η Φιλοσοφία* επιμ. Φρ. Σατελέ, μτφρ. Κ. Παπαγιώργης, (Αθήνα: Γνώση, 2006), 109-110.

¹⁵ Αριστοτέλης, *Περί ψυχής*, 403a.

¹⁶W.D. Ross, *Αριστοτέλης*, μτφρ. Μ. Μητσού, (Αθήνα: MIET, 2016) 188.

¹⁷ Στο ίδιο, 189.

¹⁸ Στο ίδιο, 189.

δηλαδή ότι στις αισθητές υποστάσεις συναιρούνται η άμορφη, εν δυνάμει ύλη, με το είδος.¹⁹

Φαίνεται επομένως ότι, στην απόπειρά του να εντοπίσει την ουσία της ψυχής και τις λειτουργίες της, ο Αριστοτέλης δίνει προβάδισμα σε μία σειρά οντολογικών ερωτημάτων, τα οποία βέβαια συνδυάζονται με γνωσιοθεωρητικές προσεγγίσεις.

Απόψεις προγενεστέρων

Για να εντοπιστεί η φύση της ψυχής ο Αριστοτέλης αναζητά τις ευκρινείς ιδιότητες της. Το έμψυχο διαφοροποιείται από άψυχο ως προς την κίνηση και ως προς το αισθάνεσθαι. Ως προς την ιδιότητα της αφ' εαυτής κίνησης της ψυχής προϋπάρχει μία μεγάλη φιλοσοφική παράδοση που το υποστηρίζει, και ο Αριστοτέλης αναφέρει χαρακτηριστικά τον Δημόκριτο, τον Λεύκιππο, τους Πυθαγόρειους και τον Αναξαγόρα, παρ' όλες τις αποκλίσεις που έχουν μεταξύ τους. Επίσης άλλοι φιλόσοφοι, π.χ. ο Εμπεδοκλής, υποστήριξαν ότι η ψυχή είναι η αρχή των πραγμάτων, καθώς γνωρίζει και αισθάνεται τα άλλα όντα.²⁰ Διχογνωμία υφίσταται και ως προς το εάν η ψυχή σύγκειται από ένα στοιχείο ή από πολλά στοιχεία, γεγονός που σχετίζεται και με την κοσμολογική σύσταση των όντων.²¹

Αφού ο Αριστοτέλης έκανε μία μικρή ιστορική αναδρομή στις θεωρίες που διατυπώθηκαν περί ψυχής, προχωρά στην ανασκευή τους ξεκινώντας από αυτή του Δημόκριτου.

Κάθε ον κινείται είτε μόνο του είτε από κάτι άλλο. Λέγοντας κάτι άλλο, εννοείται ότι κινείται επειδή βρίσκεται στο εσωτερικού ενός όντος που κινείται. Υπάρχουν τέσσερις κινήσεις. Η τοπική, η μεταβολή, η ελάτπωση και η αύξηση. Η ψυχή δύναται να κινείται είτε από μία, είτε από περισσότερες, είτε από όλες. Αν κινείται εκ φύσεως αναπόφευκτα θα έχει κάποιο τόπο, αφού όλες οι κινήσεις είναι τοπικές. Επιπλέον, αν κάτι κινείται εκ φύσεως κινείται και δια της βίας. Και τα δύο παραπάνω εντούτοις είναι δύσκολο να εντοπιστούν. Αν η ψυχή κινεί το σώμα το κινεί με τις δικές της κινήσεις. Ισχύει και το αντίστροφο. Αφού όμως το σώμα κινείται κατά τόπο, κατά τόπο δύναται να κινείται και η ψυχή. Συνεπόμενα δύναται να εξέρχεται και επανεισέρχεται στο σώμα γεγονός που οδηγεί εύλογα στο συμπέρασμα της ανάστασης των σωμάτων. Αν πάλι η ψυχή κινεί τον εαυτό της αναπόφευκτα κινείται και η ίδια, και επειδή η κίνηση μεταβάλλει το κινούμενο η ψυχή εξίσταται της ουσίας της.²²

Από την άλλη ακόμη και η θεωρία περί κινήσεως της ψυχής δύναται να αμφισβητηθεί, αφού τα πάθη του ο άνθρωπος τα βιώνει με την ψυχή και πολλές φορές δεν ξεκινούν από την κίνηση της ψυχής αλλά από εξωγενείς παράγοντες που κινούν την ψυχή. Στη συνέχεια απορρίπτει την θέση του πλατωνικού *Τίμαιου* ότι η ψυχή είναι μέγεθος ομοιάζοντας με τον *νου*. Ο νους όμως είναι ένας και συνεχής και τα νοήματα του συγκροτούν σειριακή ενότητα όπως οι αριθμοί και όχι μέγεθος. Το μεγαλύτερο αδιέξοδο όμως σύμφωνα με τον Αριστοτέλη είναι ότι όλες αυτές οι θεωρίες δεν προσδιορίζουν την αιτία της σχέσης της ψυχής με το σώμα και το είδος της σχέσης τους, αφού η μιν ενεργεί και κινεί το δε πάσχει και κινείται. Και βέβαια, σε αντίθεση με

¹⁹ Θ. Ν. Πελεγγρίνης, *Λεξικό της Φιλοσοφίας*, (Αθήνα: πεδίο, 2013) 638.

²⁰ Αριστοτέλης, *Περί ψυχής*, 404b.

²¹ Στο ίδιο, 405.

²² Στο ίδιο, 406.

την πυθαγόρεια αντίληψη, κάθε ψυχή δεν εισέρχεται σε τυχαίο σώμα αλλά κάθε συγκεκριμένη ψυχή εισέρχεται σε ίδιον σώμα.²³

Εδώ, ιδιαίτερη σημασία έχει ο νους, ο οποίος, ενώ δημιουργείται στην ψυχή, δεν ακολουθεί την παρακμή και την φθορά των παθών και των αισθητήριων οργάνων που εμπεριέχονται στο σώμα αλλά παραμένει αίδιος και απαθής. Εξίσου απορριπτικός είναι με τη θεωρία που υποστηρίζει ότι η ψυχή είναι αρμονία, ορίζοντας την αρμονία ως σύνθεση και μείγμα αντιθέτων όπως το σώμα. Η αρμονία όμως δεν προκαλεί κίνηση, γεγονός που πανθομολογουμένως πράττει η ψυχή, και η έννοια της αρμονίας ταιριάζει μάλλον σε σωματικά χαρακτηριστικά παρά σε ψυχικά. Δεν δύναται να αιτιολογήσει τα ψυχικά φαινόμενα. Η ψυχή δεν δύναται να είναι ούτε αριθμός που κινείται αφ' εαυτής. Πώς κινείται ένας αριθμός χωρίς να γεννά διαφορές η κίνησή του; Επίσης ένας αριθμός έχει σημείο και το σημείο που κινείται δημιουργεί γραμμή. Η κινούμενη γραμμή παράγει επίπεδο και επομένως η ψυχή είναι ένα επίπεδο που κινείται. Θεωρία αναπόφευκτα αδιέξοδη και ατεκμηρίωτη. Η ψυχή λοιπόν ούτε κινεί ούτε κινείται αλλά είναι το *κινούν ακίνητο*.²⁴

Στους συγκεκριμένους στίχους ο Αριστοτέλης διαχωρίζει την έννοια της ψυχής από αυτή του ανθρώπου, καθώς το *αισθάνεσθαι* και το *συναισθάνεσθαι* εξαρτώνται αφενός από την κίνηση της ψυχής και του σώματος, αφετέρου όμως συνειδητοποιούνται από την *ολότητα* του ανθρώπου.²⁵

Μία άλλη προσέγγιση της ψυχής είναι αυτή η οποία υποστηρίζει ότι σύγκεται από στοιχεία. Ότι το όμοιο στοιχείο γνωρίζει το όμοιο του. Σε αυτή την περίπτωση όμως μένει αναπάντητο το πώς δύναται να γνωρίσει το σύνολο ενός όντος, π.χ. του ανθρώπου. Επιπλέον, επειδή το ον ορίζεται πολλαπλώς, τίθεται το ερώτημα εάν η ψυχή σύγκεται από τα κατηγορήματα του όντος ή όχι. Το να συγκροτείται από όλες τις κατηγορίες είναι άτοπο, αφού οι κατηγορίες δεν έχουν κοινά στοιχεία, ενώ αν αποτελείται από μία κατηγορία θα γνωρίζει μόνον τα αντικείμενα της συγκεκριμένης κατηγορίας.²⁶

Εντέλει τα ερωτήματα διευρύνονται καθώς, εξετάζοντας εντελέστερα κανείς την ψυχή, διαπιστώνει ότι επιτελεί πολλαπλές, *διαφορετικές λειτουργίες*, όπως η ικανότητα για *γνώση*, η δυνατότητα για *βούληση* και η *βιολογική ανάπτυξη*. Και σε αυτά επανέρχεται το ερώτημα εάν πραγματοποιούνται από την ολότητα της ψυχής ή από διαφορετικά μέρη της. Αν πάλι η ψυχή έχει διαφορετικά μέρη τι είναι αυτό που την συνέχει; Αυτό δεν είναι το σώμα, το οποίο άνευ ψυχής καταστρέφεται, αλλά η ίδια η ψυχή αυτή καθ' εαυτή.²⁷

Συνοψίζοντας ο Αριστοτέλης φαίνεται να μην είναι απλά επιφυλακτικός και δύσπιστος απέναντι στις επισκοπήσεις των προκατόχων του αλλά αρνητικός, αναγνωρίζοντας ότι οι έρευνες και οι θεωρίες τους συγκλίνουν ορθά μόνο σε δύο συνιστώσες. Το έμψυχο ον διαφοροποιείται από το άψυχο ως προς την *κίνηση* και το *αισθάνεσθαι*. Οι ψυχικές λειτουργίες συνυπάρχουν βιολογικά με το σώμα, και την βιολογική λειτουργία της ψυχής δύναται να την ερευνήσει κανείς παρακολουθώντας την ορατή της ανταπόκριση στα εξωτερικά ερεθίσματα. Ο μόνος που εξαιρείται είναι ο νους με τη δική του ιδιαίτερη λειτουργία.

²³ Στο ίδιο, 407.

²⁴ Στο ίδιο, 408b.

²⁵ Ανν. Λάζου, *Άνθρωπος ο Δημιουργός*, (Αθήνα: Αρναούτης, 2015) 88.

²⁶ Αριστοτέλης, *Περί ψυχής*, 410a

²⁷ Στο ίδιο, 411b.

Ορισμός της ψυχής – Οι δυνάμεις

Η ουσία της ψυχής

Στο β' βιβλίο ο Αριστοτέλης επανέρχεται στην απόπειρά του να ορίσει την ψυχή. Μία κατηγορία όντων είναι η *ουσία*. Αυτά συγκροτούνται από την εν δυνάμει *ύλη*, από τη *μορφή* που προσδιορίζει το *ον*, και το *σύνθετο* ύλης και μορφής. Ουσίες είναι τα *φυσικά σώματα* εκ των οποίων σε άλλα υφίσταται ζωή και σε άλλα όχι. Με την έννοια *ζωή* προσδιορίζεται η δυνατότητα της *θρέψης*, της *αύξησης* και της *φθοράς*. Το σώμα δεν είναι ψυχή, καθώς αποτελεί ένυλο υποκείμενο με εν δυνάμει ζωή, στο οποίο η ψυχή είναι ουσία ως είδος του και *εντελέχεια*.²⁸

Εμφαίνεται το ενιαίο σώματος και νου, τα οποία συνιστούν ταυτόχρονα δύο διακριτές εννοιακές οντότητες. Πρόκειται για μία ουσιοκρατική πρόσληψη καθώς ο Αριστοτέλης ορίζει υποστάσεις που υφίστανται ως ουσίες. Το έμψυχο σώμα ως ουσία υφίσταται ως ενιαίο και μοναδικό *ον*, εντούτοις η γλωσσική του προσέγγιση προϋποθέτει διστακτική γλωσσική έκφραση.²⁹

Η *εντελέχεια* έχει δύο σημασίες. Τη σημασία της *επιστήμης*, της κατοχής δηλαδή της γνώσης, και τη σημασία της *θεωρίας*, της άσκησης δηλαδή της γνώσης. Η ψυχή είναι επιστήμη και πρώτη εντελέχεια του φυσικού σώματος συνιστώντας προϋπόθεση για τη ζωή του, ενώ καθίσταται δεύτερη, εντελέστερη εντελέχειά του, με την άσκηση της λειτουργίας του και την ολοκλήρωση των ενεργοποιημένων δυνατοτήτων του. Η εντελέχεια συνιστά τον ύψιστο και σημαντικότερο σκοπό ύπαρξης του έμψυχου σώματος. Για να καταστήσει ευληπτότερη την θέση του ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί την αναλογία του κεριού και της όρασης. Η ψυχή δεν είναι ενιαία υπόσταση με το σώμα όπως συμβαίνει με το κεριό το σχήμα του, ενώ ο οφθαλμός είναι η ύλη της όρασης και η όραση η δεύτερη εντελέχειά του. Το σώμα είναι ο οφθαλμός και η ψυχή η όρασή του.³⁰ Όπως υφίσταται διαφοροποίηση ανάμεσα στην ύλη του κεριού και στη μορφοποίησή της από το κεριό, ανάλογα και η ψυχή, χωρίς να συνιστά οργανικό μέρος του σώματος, δομώντας με συγκεκριμένο τρόπο το σώμα, το καθιστά ζωντανό. Αυτό συνιστά μία μορφή ιδιόμορφου μονισμού, ενοποίηση δηλαδή του σώματος και της ψυχής με σταθερή τη διαφοροποίηση των δύο υποστάσεων.³¹

Επιμένοντας στον *ορισμό της ψυχής* θεωρεί ότι ο ορισμός αφενός δηλώνει την *ύπαρξη* ενός όντος, αφετέρου την *αίτια* του όντος. Επειδή το έμψυχο διακρίνεται από το άψυχο ως προς τη ζωή, κοινό χαρακτηριστικό όλων των εμψύχων είναι η *θρεπτική* ικανότητα που τους επιτρέπει να αυξάνονται και να μειώνονται. Τα φυτά διαθέτουν μόνον αυτή την ιδιότητα. Τα ζώα όμως διαθέτουν και την *αισθητική* ικανότητα, με βασικότερη όλων την *αφή*. Αυτές οι τέσσερις δυνάμεις, η *θρεπτική*, η *αισθητική*, η *κινητική* και η *νοητική* συγκροτούν το περιεχόμενο της ψυχής με δυσάπανητο το ερώτημα αν οι παραπάνω δυνάμεις αποτελούν μέρος της ψυχής ή μία ψυχή. Ενώ

²⁸ Στο ίδιο, 412a.

²⁹ Λάζου, *Άνθρωπος ο Δημιουργός*, 89.

³⁰ Αριστοτέλης, *Περί ψυχής*, 412b.

³¹ Καραμανώλης, «Ψυχή, νους και σώμα», 352.

όμως μπορούν να συλληφθούν διακριτά από τη λογική, δεν δύναται να είναι χωριστά από την ψυχή.³²

Η ψυχή είναι αυτό με το οποίο ο άνθρωπος ζει, αισθάνεται και διανοείται συνιστώντας σύνθετο ύλης και είδους. Η ύλη είναι δύναμη και το είδος εντελέχεια. Εκ τούτων συμπεραίνεται ότι η ψυχή δεν υπάρχει άνευ σώματος, συνιστά μορφή συγκεκριμένου είδους σώματος το οποίο έχει την δυνατότητα να φέρει την ψυχή. Κάθε ον έχει μία διαφορετική ψυχή που προσιδιάζει στο υλικό του υποκείμενο³³

Μία σύγχρονη θεωρία, που επιδίωξε την επίλυση του ζητήματος της σχέσης ψυχής (νου) και σώματος, και στην οποία εντοπίζονται συγγένειες με την θεωρία του Αριστοτέλη, είναι ο *στοιχειώδης φυσικαλισμός*. Υποστηρίζει την *αρχή της επιγένεσης*, ότι δηλαδή τα νοητικά χαρακτηριστικά επιγίνονται των φυσικών. Δύο αντικείμενα με πανομοιότυπα φυσικά χαρακτηριστικά διαθέτουν τα ίδια νοητικά χαρακτηριστικά. Γι' αυτό και απορρίπτει την καρτεσιανή θέση περί ανεξάρτητων νοητικών υποστάσεων. Προέκταση των δύο παραπάνω θέσεων είναι ότι η νοητική συγκρότηση ενός υποκειμένου καθορίζεται από τα φυσικά του χαρακτηριστικά.³⁴ Παραλλαγή είναι και η θεωρία του *επιγενετιστικού δυϊσμού*, η οποία πρεσβεύει ότι το σώμα αποτελεί το υπόστρωμα πάνω στο οποίο επιγίνονται οι δυνάμεις, ιδιότητες της ψυχής. Το σώμα και η ψυχή ούτε συμπύπουν ούτε δίστανται, αλλά από τις φυσικές δυνάμεις επιγίνονται οι νοητικές.³⁵

Η περαιτέρω επεξεργασία της θεωρίας οδήγησε στον *οντολογικό φυσικαλισμό*. Διαθέτει *μονιστικό-υλιστικό* υπόβαθρο και πρεσβεύει ότι στην αφετηρία των νοητικών φαινομένων βρίσκονται υλικές υποστάσεις, σωματίδια της ύλης, και οι σχέσεις που δημιουργούν μεταξύ τους. Οι νοητικές ικανότητες ανάγονται σε φυσικά χαρακτηριστικά. Στην εξέλιξη της θεωρίας επακολούθησε μία νέα υπέρβαση που οδήγησε σε ένα *οντολογικό φυσικαλισμό* στο εσωτερικό του οποίου εντοπίζεται ένας *δυϊσμός ιδιοτήτων*. Η βάση του κόσμου είναι υλική-σωματιδιακή, εντούτοις οι σύνθετες και αλληπάλληλες διασυνδέσεις των υλικών σωματιδίων παράγουν νοητικές ιδιότητες οι οποίες δεν δύναται έπειτα να συσχετιστούν, αναχθούν στο υλικό-σωματιδιακό τους υπόστρωμα.³⁶

Επειδή όμως ο Αριστοτέλης εστίασε ιδιαίτερα στη βιολογική πλευρά της ζωής και τη σημαίνουσα σημασία της, μελέτησε τις βιολογικές λειτουργίες σε πλήθος έργων του, όπως για παράδειγμα τα *Μικρά Φυσικά*. Στη διάρκεια της έρευνάς του και του στοχασμού του υπήρξαν μετατοπίσεις των θέσεών του γεγονός που καθιστά τη μελέτη του έργου του έπι δυσκολότερη. Εντούτοις, παρά τις τροποποιήσεις των απόψεών του παραμένει σταθερή η θέση του ότι η *ψυχή συνιστά εντελέχεια φυσικού σώματος που διαθέτει εν δυνάμει ζωή*. Η θέση του αυτή έχει γεννήσει ετερόκλητες ερμηνείες και προσεγγίσεις. Στην εποχή μας ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει και μία άλλη θεωρία που διακρίνει στην ψυχή την *λειτουργική* της διάσταση, η οποία ως όργανο προκαλεί εκδηλώσεις ζωής στο έμψυχο ον.³⁷ Η θεωρία αυτή θα εξεταστεί παρακάτω.

³² Αριστοτέλης, *Περί ψυχής*, 413a, b.

³³ Στο ίδιο, 414a.

³⁴ J. Kim, *Η Φιλοσοφία του Νου*, μτφρ. Ελ. Μανωλακάκη, (Αθήνα: Liberal Books, 2016), 30-31.

³⁵ C. Shields, *Soul and Body in Aristotle*, (Oxford: Oxford Studies in Ancient Philosophy, 1988) 132-134.

³⁶ Kim, *Η Φιλοσοφία του Νου*, 341-342.

³⁷ Λάζου, *Άνθρωπος ο Δημιουργός*, 98.

Οι δυνάμεις / μέρη της ψυχής

Η έρευνα του Αριστοτέλη ξεκινά από τα πιο άμεσα, εμπειρικά συλλαμβανόμενα μέρη της ψυχής και κλιμακωτά ανέρχεται προς τα ανώτερα. Ωστόσο, επειδή εστίασε στην λειτουργία της ψυχής ως ολότητα, η αρίθμηση των δυνάμεων της ψυχής παρουσίασε πολλές διακυμάνσεις. Άλλοτε τη διαιρεί σε τρεις δυνάμεις (θρεπτικόν, αισθητικόν, νοητικόν), και άλλοτε προσθέτει και άλλες όπως το ορεκτικόν, το βουλευτικόν, το φανταστικόν, το βουλευτικόν. Εύλογο είναι το συμπέρασμα ότι μεταξύ των δυνάμεων της ψυχής υπάρχει αλληλοδιαπλοκή λειτουργιών και όλες μαζί συνεισφέρουν στην ενιαία φύση της.³⁸

Η θρεπτική

Βασικό κατηγορήμα της ψυχής είναι το *θρεπτικό*, άνευ του οποίου δεν υφίσταται το αισθητικό. Από τα κατηγορήματα του αισθητικού το βασικό είναι η *αφή* από την οποία εξαρτώνται οι υπόλοιπες αισθήσεις. Τέλος, μειοψηφούν τα όντα που διαθέτουν την νοητική ικανότητα. Και αν φιλοδοξεί κανείς να ορίσει τις παραπάνω λειτουργίες της ψυχής οφείλει να ορίσει πρώτιστα τις *ενέργειες* και τις *πράξεις* των παραπάνω λειτουργιών οι οποίες και προηγούνται. Και πριν από τις ενέργειες τα αντικείμενά τους. Η θρεπτική λειτουργία υφίσταται σε όλα τα όντα και χάρη σε αυτή ζουν, καθώς αναπαράγονται ανά είδος μέσα από τη γέννηση και την τροφή. Μέσα από την συγκεκριμένη αναπαραγωγή του ίδιου όντος μπορούν τα έμψυχα να μετέχουν στο θείο και αιώνιο όχι μεμονωμένα το καθένα, αφού είναι φθαρτά και πεπερασμένα, αλλά με την αλυσιδωτή διαιώνιση του είδους.³⁹

Επειδή μία εκ των λειτουργιών της ψυχής είναι η *θρεπτική*, βασική ιδιότητα της συγκεκριμένης λειτουργίας είναι η *τροφή*. Στα απλά σώματα το μεν συνιστά τροφή το άλλο το τρεφόμενο. Η τροφή αλλοιώνεται από το τρεφόμενο, το δεύτερο όμως δεν παθαίνει κάτι από το πρώτο. Με την τροφή αναπαράγεται όχι το τρεφόμενο αλλά το ίδιο ον του τρεφόμενου, καθώς σε αυτό προϋπάρχει η ουσία του και με την τροφή την προστατεύει. Συνεπόμενα η ψυχή προστατεύει το ον που την κατέχει, ενώ η τροφή το ενεργοποιεί. Στην συγκεκριμένη διαδικασία υφίστανται τρία χαρακτηριστικά. Το τρεφόμενο, αυτό με το οποίο τρέφεται και αυτό που τρέφει. Τελικός σκοπός είναι το έμψυχο ον να γεννήσει το όμοιό του και εύλογα η θρεπτική λειτουργία θα μπορούσε να ονομαστεί και *γεννητική*.⁴⁰

Το θρεπτικό και το γεννητικό συνιστούν το υπόστρωμα και προϋποθέτουν την εντελέχεια της ψυχής. Το θρεπτικό, συνιστά το βιολογικό μέρος του εμψύχου σώματος συνδράμοντας στην ολότητα της ψυχής. Μπορεί η αρχική της λειτουργία να σχετίζεται με την αύξηση και την αναπαραγωγή, εντούτοις έτσι διασφαλίζεται η ζωική ύπαρξη του όντος και αναπόφευκτα προηγείται των υπόλοιπων λειτουργιών. Το τρίπτυχο του *τρεφόμενου*, δηλαδή έμψυχο σώμα, *τροφή* και *τρέφον*, δηλαδή η ψυχή, δεν υπακούουν σε μία μηχανική λειτουργία, αλλά συλλειτουργούν υπό την καθοδήγηση της ψυχής για να πραγματοποιήσουν τον σκοπό τους. Η ψυχή είναι αυτή που εναρμονίζει τις λειτουργίες τους, τις φυσικές τροποποιήσεις που επέρχονται από το

³⁸ Αλ. Ντότσικα, *Εισαγωγή στο Περί Ψυχής του Αριστοτέλη*, (Αθήνα: Ζήτρος, 2020), 31.

³⁹ Αριστοτέλης, *Περί ψυχής*, 415a,b.

⁴⁰ Στο ίδιο, 416a,b.

θρεπτικό-γεννητικό, διατηρώντας ωστόσο αδιαφοροποίητες η ίδια τις ιδιότητές της, ως εάν μία σύγχρονη εκδοχή της συνείδησης, του προσώπου.⁴¹

Η αισθητική

Προαναφέρθηκε η δεύτερη βασική λειτουργία της ψυχής, η *αισθητική*. Συγκροτείται από ένα *κινείσθαι* και ένα *πάσχειν*. Η αίσθηση θεωρείται *αλλοίωση* και είναι εν δυνάμει και εν ενεργεία. Εν δυνάμει και εν ενεργεία είναι και το *αισθητό*. Η αισθητική δύναμη είναι εν δυνάμει, καθώς έχει τη δυνατότητα σύλληψης του αντικειμένου, η οποία και ενεργοποιείται με τη σύλληψη του εξωτερικού αντικειμένου.

Το αισθητό διακρίνεται σε τρεις κατηγορίες. Στις δύο τα όντα αισθάνονται *καθ' εαυτά* και στη μία *κατά συμβεβηκός*. Στις δύο πρώτες επέρχεται καινούρια διάκριση. Άλλα αντικείμενα (*ίδια*) συλλαμβάνονται από επιμέρους αισθήσεις, ανάγονται στην ουσία κάθε αίσθησης, και άλλα είναι κοινά για όλες τις αισθήσεις. Κοινά σε όλες τις αισθήσεις είναι η *κίνηση*, η *ηρεμία*, το *σχήμα* και το *μέγεθος*. Στην κατά συμβεβηκός σύλληψη του αντικειμένου δεν συλλαμβάνεται ένα ίδιο, ουσιώδες χαρακτηριστικό του, αλλά στην περίπτωση αυτή το ουσιώδες χαρακτηριστικό προσλαμβάνει το χαρακτήρα δευτερευούσης ιδιότητας που συνδράμει στην εξατομίκευσή του.⁴²

Το αισθητικό μερίζεται στις πέντε παρακάτω αισθήσεις: όραση, ακοή, όσφρηση, γεύση, αφή. Η κάθε μία από τις συγκεκριμένες αισθήσεις συλλαμβάνει το αισθητό που της αναλογεί το οποίο ονομάζεται *ίδιον*.

Η όραση

Η πρώτη αίσθηση που διερευνά ο Αριστοτέλης είναι η *όραση* της οποίας αντικείμενο είναι το ορατό. Ορατό είναι το *χρώμα* το οποίο είναι το αίτιο της ορατότητας του αντικειμένου ενεργοποιώντας το εν δυνάμει *διαφανές*. Το εν δυνάμει διαφανές, το οποίο ενεργοποιείται καθιστώντας ορατό το χρώμα του αντικειμένου, είναι το *φως*. Το φως προσδιορίζεται ως διαφανές γιατί δεν είναι καθ' εαυτό ορατό αλλά δια μέσου του αλλότριου χρώματος. Το φως συνιστά την εντελέχεια του διαφανούς, το χρώμα του, και είναι το αντίθετο του σκότους. Το χρώμα ερεθίζει το διαφανές και τον αέρα και έτσι ερεθίζεται και το αισθητήριο.⁴³

Η ακοή

Μία άλλη αίσθηση είναι η *ακοή* μέσω του του *ήχου*. Ο ήχος υφίσταται ως εν δυνάμει και εν ενεργεία. Τα αντικείμενα δύνανται να είναι άηχα, εντούτοις δύνανται να παράγουν ήχο εάν προκληθεί σε αυτά χτύπημα από άλλο αντικείμενο μέσω τοπικής κινήσεως. Σε αυτή την περίπτωση ο ήχος αναπαράγεται μέσω του αέρα. Ο αέρας μεταδίδει τον ήχο ο οποίος φτάνει ως το κοίλωμα των αυτιών στο οποίο υπάρχει ακίνητος αέρας και αισθάνεται την κίνηση του ομοειδούς αέρα. Ο ήχος διακρίνεται σε οξύ και βαρύ με τον πρώτο να είναι περισσότερο ταχύς και το δεύτερο περισσότερο βαρύς. Τον ήχο της φωνής διαθέτουν μόνον τα έμψυχα όντα και, επειδή ο ήχος

⁴¹ Λάζου, *Άνθρωπος ο Δημιουργός*, 101-102.

⁴² Αριστοτέλης, *Περί ψυχής*, 418a.

⁴³ Στο ίδιο, 419a.

παράγεται μέσω του αέρα, ο Αριστοτέλης θεωρεί πρόδηλο ότι φωνή διαθέτουν τα όντα που αναπνέουν. Το όργανο που έχει μεγαλύτερη ανάγκη τον αέρα είναι η καρδιά.⁴⁴

Η όσφρηση

Η επόμενη κατά σειρά αίσθηση είναι η *όσφρηση*. Είναι δύσκολο να προσδιοριστεί γιατί δεν είναι ιδιαίτερα ανεπτυγμένη στον άνθρωπο, ενώ το αντικείμενο της όσφρησης του γεννάει *απόλαυση ή λύπη*. Αντικείμενο της όσφρησης είναι το *οσφραντό* και το *όσμο*, ενώ λειτουργεί και αυτή με ενδιάμεσο τον αέρα και το νερό. Από τα έμψυχα ο άνθρωπος είναι το μοναδικό που οσμίζεται μόνο κατά την εισπνοή.⁴⁵

Γεύση

Με την οσμή μοιάζει η *γεύση*, αντικείμενο της οποίας είναι ο χυμός. Η γεύση είναι πιο έντονη στον άνθρωπο γιατί είναι είδος *αφής*. Το αντίλημμα του γευστού είναι απτό και συλλαμβάνεται χωρίς ενδιάμεσο υλικό αντικείμενο. Αντικείμενο της γεύσης αποτελεί ο χυμός και με τη συνδρομή της υγρότητας ο άνθρωπος νιώθει το γευστικό και το άγευστο. Το πόσιμο είναι αυτό που συναντάται και στη γεύση και στην αφή.⁴⁶

Η αφή

Η αφή είναι η μοναδική αίσθηση στην οποία ο άνθρωπος υπερέχει των άλλων όντων και ο Αριστοτέλης την συσχετίζει με την νοημοσύνη. Για την αφή ο Αριστοτέλης διατυπώνει την απορία αν είναι μία ή περισσότερες αισθήσεις. Επίσης εάν το αισθητήριο όργανό της είναι το *σώμα*, κάτι το ομοειδές, ή κάτι το εσωτερικότερο. Και ενώ για τις άλλες αισθήσεις μπορεί να συλληφθεί το υποκείμενό τους, όπως για παράδειγμα ότι της ακοής είναι ο ήχος, αυτό δεν υφίσταται για την αφή.⁴⁷

Καταλήγει στο συμπέρασμα ότι για την αφή το *σώμα* είναι καθοριστικό, καθώς μεσολαβεί μεταξύ της απτικής ικανότητας και του απτού αντικειμένου. Η βασική διαφοροποίηση των απτών αντικειμένων από τα άλλα αισθητά συνίσταται ότι τα απτά τα αισθανόμαστε με το σώμα, ενώ τα άλλα με τα ενδιάμεσα μέσα όπως ο αέρας και το νερό. Το αισθητήριο της αφής είναι εσωτερικό και άμεσο, και δεν συλλαμβάνει από κάποια απόσταση όπως συνήθως συμβαίνει με τις υπόλοιπες αισθήσεις.⁴⁸

Το μέρος του σώματος που διαθέτει τη ιδιότητα της αφής την διαθέτει εν δυνάμει. Μόνο όταν ένα άλλο εν δυνάμει αντικείμενο προσκρούσει πάνω του μετατρέπεται το εν δυνάμει εν ενεργεία, και καθίσταται η αίσθηση της αφής *πάθος*. Η αίσθηση της αφής είναι μεσότητα μεταξύ μίας υπερβολής και μίας έλλειψης αντίθετων αισθητών αντικειμένων, τα οποία συνήθως προσδιορίζονται από τα στοιχεία του θερμού και του ψυχρού, του ξηρού και του υγρού.⁴⁹

⁴⁴ Στο ίδιο, 419b, 420a,b.

⁴⁵ Στο ίδιο, 421a,b.

⁴⁶ Στο ίδιο, 422,b.

⁴⁷ Στο ίδιο, 422,b.

⁴⁸ Στο ίδιο, 423,b.

⁴⁹ Στο ίδιο, 424,a.

Καταληκτικά η αφή έχει ιδιαίτερη σημασία, αφού με τη λειτουργία της συνδράμει ώστε το έμψυχο σώμα να ανπλαμβάνεται μέσω της ηδονής και του πόνου τι πρέπει να αποφεύγει και τι να υποδέχεται. Αν δεν συνέβαινε αυτό το σώμα δεν θα κατάφερνε να παραμείνει ζωντανό. Τα υπόλοιπα αισθητήρια όργανα υποδέχονται τα αισθητά αντικείμενα με ενδιάμεσα υλικά αντικείμενα. Μόνον η αφή δύναται να υποδέχεται τα αντικείμενα άμεσα.⁵⁰

Το κινητικό

Η *κίνηση*, η οποία υφίσταται σε όλα τα έμψυχα όντα, είναι *αύξηση* και *φθίση* του όντος και ενεργοποιείται από την θρεπτική, γεννητική ικανότητα. Ο Αριστοτέλης απορρίπτει ως αίτιο της τοπικής κίνησης την θρεπτική ικανότητα, καθώς η τοπική κίνηση έχει πάντα κάποιο σκοπό και εκτελείται εξαιτίας κάποιας επιθυμίας (*όρεξις*). Εξίσου απορριπτικός για την αιτία της είναι και για το αισθητικό μέρος. Υπάρχουν πολλά έμψυχα όντα τα οποία εντούτοις παραμένουν ακίνητα. Στις παραπάνω απορρίψεις ο Αριστοτέλης συγκαταλέγει και τον θεωρητικό νου. Ο θεωρητικός νους δεν νοεί τα πρακτικά και δεν υποδεικνύει το τι πρέπει να αποφευχθεί ή να επιδιωχθεί. Ακόμη όμως και όταν ο πρακτικός νους επιτάσσει κάτι από τα προηγούμενα δεν δύναται να τα πραγματοποιήσει μόνος του αλλά έχει ανάγκη την συνδρομή της επιθυμίας. Και η επιθυμία πάλι αφ' εαυτού δεν αρκεί, καθώς οι εγκρατείς άνθρωποι συμμορφώνονται στις επιταγές του λόγου και όχι της επιθυμίας.⁵¹

Καταλήγει πως δύο είναι οι δυνάμεις της τοπικής κίνησης: ο *πρακτικός νους* και η *επιθυμία* (*όρεξις*). Ο πρακτικός νους διακρίνεται από τον θεωρητικό ως προς τον σκοπό. Ο σκοπός συνιστά την αφετηρία της πράξης. Σκοπός ενυπάρχει και στην επιθυμία και η επιθυμία είναι ουσιαστικά η αφετηρία του πρακτικού νου. Το αντικείμενο της επιθυμίας ενεργοποιεί την επιθυμία και γι' αυτό ενεργοποιείται και ο πρακτικός νους προκειμένου να υποδεχθεί το αντικείμενο της επιθυμίας. Προηγείται το επιθυμητό αντικείμενο το οποίο ενεργοποιεί το αισθητήριο όργανο, και από εκεί η μορφή του μεταφέρεται στον πρακτικό νου που θέτει σε λειτουργία την ικανότητα της κίνησης.⁵²

Η επιθυμία και ο πρακτικός λόγος (*βούλησις*) έρχονται σε σύγκρουση μεταξύ τους μόνο στα όντα στα οποία ενυπάρχει η αίσθηση του χρόνου. Αυτό συμβαίνει γιατί η επιθυμία αποβλέπει στην άμεση εκπλήρωσή της στο παρόν, ενώ αντίθετα, πολλές φορές, ο νους επιτάσσει την αντίσταση στην επιθυμία προσβλέποντας στο μέλλον. Η μεν πρώτη συγχέει την ηδονή με το αγαθό, ο δεύτερος όμως είναι σε θέση να διακρίνει το όντως αγαθό από την εφήμερη, παραπλανητική ηδονή. Η *κίνηση* επομένως προκαλείται από τη συνέργεια του *ακίνητου κινούντος* που είναι το *πρακτικό αγαθό* το οποίο θέτει ο πρακτικός λόγος και από την *επιθυμία* που ταυτόχρονα κινεί και κινείται. Η επιθυμία κινεί το ζώο, αλλά η επιθυμία προϋποθέτει τη φαντασία, η οποία είναι είτε λογική φαντασία είτε αισθητική φαντασία.⁵³

⁵⁰Στο ίδιο, 435,α.

⁵¹Στο ίδιο, 432,β.

⁵²Στο ίδιο, 433,α.

⁵³Στο ίδιο, 433,β.

Ο βασικός λόγος που τα ατελή ζώα δεν διαθέτουν γνώμη οφείλεται στην αδυναμία τους να συγκροτήσουν συλλογισμό. Η επιθυμία δεν διαθέτει βουλευτική δύναμη και συχνά η επιθυμία υπερνικά την βουλευτική ικανότητα και δημιουργεί πράξεις. Συμβαίνει όμως και το αντίθετο. Η ιεραρχία της φύσης ωστόσο επιτάσσει η ανώτερη δύναμη να κυριαρχεί της κατώτερης. Το θεωρητικό μέρος του νου παραμένοντας ακίνητο συλλαμβάνει τα καθόλου. Το πρακτικό μέρος συλλαμβάνει τα επιμέρους τα οποία εξατομικεύει. Από αυτό συνάγεται ότι η δεύτερη είναι αυτή που κινεί.⁵⁴

Στη φιλοσοφική σκέψη του Αριστοτέλη η αλλαγή μέσω της κίνησης έχει ιδιαίτερη σημασία. Το γίνεσθαι συνιστά ένδειξη ατέλειας μίας οντότητας ο οποία δεν έχει ολοκληρωθεί ως είδος. Η κίνηση αποτελεί μία μεταβατική πορεία προς κάτι το σταθερό, το ακίνητο. Συνιστά εξέλιξη της ύλης προς το *είναι* της *μορφής*, του είδους. Άνευ ύλης δεν υφίσταται κίνηση, γίνεσθαι. Η ίδια η ψυχή είναι ακίνητη. Συνιστώντας εντούτοις είδος και τέλος του σώματος κινείται εξωτερικά μαζί του. Με την κίνηση το γίνεσθαι μεταβαίνει στο είδος που προϋπήρχε και το οποίο συνιστά και το *τέλος* του. Η ζωή ως ζωή συνιστά ατέλεια, μη ουσιώδης, και με την κίνηση οδηγείται στο αυθεντικό ον, που είναι ακίνητο και στατικό.⁵⁵

Η σύνδεση πρόθεσης και πράξης συνιστά την έναρξη της σχέσης σώματος και ψυχής. Η πρόθεση κατατάσσεται στη ψυχικό-νοητική λειτουργία, ενώ η πράξη συνιστά μία φυσική λειτουργία. Ενώ δύναται να υφίσταται πρόθεση χωρίς πράξη, δεν δύναται να υφίσταται πράξη δίχως το προαπαιτούμενο της πρόθεσης. Κύρια χαρακτηριστικά της πράξης συνιστούν η κίνηση κατά τόπο και ο έλλογος συσχετισμός πρόθεσης και απόφασης για την μετουσίωσή της σε πράξη. Η πρόθεση εμπεριέχει αυτό που συμβαίνει στο υποκείμενο πριν την πράξη όπως και το αποτέλεσμα της πράξης. Η πράξη από την άλλη πλευρά ισοδυναμεί με τις έλλογες προκείμενες εικασίες που σχετίζονται με το τέλος της πράξης και τα μέσα για την επίτευξή της. Η πρόθεση επομένως μέσω μίας έλλογης ψυχικής διαδικασίας καταλήγει στην πράξη, η οποία με τη σειρά της, μορφοποιούμενη σε φυσικό επίπεδο ενεργοποιεί νέες προθέσεις. Πρόθεση και πράξη συλλειτουργούν ως μία ακόμη διαδικασία στην οποία ενσωματώνεται το ψυχικό και το σωματικό.⁵⁶

Συνοψίζοντας, ο Αριστοτέλης αποφαίνεται ότι κάθε αίσθηση συλλαμβάνει τα αισθητά χωρίς της ύλη τους. Το αισθητήριο όργανο μοιάζει με το αισθητό ως προς αυτό, διαφέρει όμως ως προς την ουσία του. Το αισθανόμενο δεν είναι μέγεθος όπως το αισθητό αλλά λόγος και δύναμη του αισθητού.⁵⁷

Η αίσθηση των *ιδίων* αισθητών που αντιστοιχεί σε εκάστη από τις επιμέρους αισθήσεις συλλαμβάνει αληθινά το αντικείμενό της. Στην κατά συμβεβηκός αίσθηση υφίσταται το ενδεχόμενο του σφάλματος. Η πιθανότητα του ψεύδους υφίσταται επίσης και στις ιδιότητες που ανπιαμβάνεται η *κοινή αίσθηση*.⁵⁸

Όλα τα έμψυχα σώματα διαθέτουν αίσθηση γιατί χωρίς αυτή δεν θα μπορούσαν να επιβιώσουν. Η φύση τίποτα δεν δημιουργεί χωρίς λόγο και όλα τα όντα στη φύση υφίστανται για κάποιον σκοπό είτε εξατομικευμένα είτε ως μέρος ενός άλλου όντος που υφίσταται για διαφορετικό σκοπό.⁵⁹

⁵⁴Στο ίδιο, 434,α.

⁵⁵Χάμιζετ, *Τα έξι μεγάλα ερωτήματα της δυτικής Μεταφυσικής*, 226.

⁵⁶Λάζου, *Άνθρωπος ο Δημιουργός*, 130.

⁵⁷Αριστοτέλης, *Περί ψυχής*, 424,β.

⁵⁸Στο ίδιο, 428,β.

⁵⁹Στο ίδιο, 424,β.

Η κοινή αίσθηση

Αφού λοιπόν ο Αριστοτέλης ανέπτυξε διεξοδικά τη λειτουργία των πέντε αισθήσεων, (όραση, ακοή, όσφρηση, γεύση και αφή), συμπεραίνει, μέσω της αξίας της αφής για την πρόσληψή τους και των ενδιάμεσων σωμάτων του αέρα και του νερού, ότι τις παραπάνω αισθήσεις διαθέτουν τα όντα που δεν είναι ούτε ατελή ούτε ανάπηρα. Ωστόσο θεωρεί απίθανο να υπάρχει ιδιαίτερο αισθητήριο για τα κοινά αισθητά, τα οποία γίνονται αντιληπτά μέσω της κινήσεως κατά συμβεβηκός ως προς τα ίδια αισθητά. Στα κοινά αισθητά κατηγοριοποιεί την κίνηση, την στάση, το σχήμα, το μέγεθος, τον αριθμό και την ενότητα, με την κίνηση όπως προαναφέρθηκε να καθορίζει τη σύλληψή τους. Υπάρχει λοιπόν μία κοινή αίσθηση που συλλαμβάνει τα κοινά αισθητά χωρίς να υφίσταται ως ιδιαίτερη αίσθηση, και με την λειτουργία της συμβάλλει να γίνεται περισσότερη φανερή η εξειδικευμένη λειτουργία των άλλων αισθήσεων. Ένα άλλο συμπέρασμα που προκύπτει μέσα από την αλληλοδιαδοχή των συλλογισμών είναι ότι ο άνθρωπος αντιλαμβάνεται ό,τι βλέπει και ακούει. Αυτό σημαίνει ότι, ή το αντιλαμβάνεται με τις συγκεκριμένες αισθήσεις, ή ότι το πράττει με κάποια άλλη αίσθηση. Σε αυτή την περίπτωση η όραση πρέπει να αντιλαμβάνεται την όψη και το χρώμα, οπότε, ή δύο αισθήσεις αντιλαμβάνονται το ίδιο αντικείμενο, ή η όραση αντιλαμβάνεται τον εαυτό της. Αν πάλι υποτεθεί ότι υφίσταται μία τρίτη αίσθηση που αντιλαμβάνεται την όψη τότε αυτό θα δικαιωνίζεται επ' άπειρον. Εάν πάλι η αίσθηση της όρασης είναι το οράν, και το ορώμενον το χρωματισμένο αντικείμενο, για να ιδωθεί το ορώμενον πρέπει να έχει χρώμα. Επομένως η αίσθηση της όρασης περιλαμβάνει περισσότερα από ένα πράγματα. Ακόμη και όταν δεν βλέπει κανείς δύναται να διακρίνει το σκοτάδι και το φως, ενώ βλέποντας υποδέχεται το αισθητό χωρίς την ύλη του και γι' αυτό τα αισθήματα και οι φαντασίες παραμένουν στην μνήμη ακόμη και όταν το αισθητό εξαφανιστεί.⁶⁰

Εδώ φαίνεται να παρουσιάζεται η έννοια της αυτοσυνείδησης και η δυσκολία του προσδιορισμού της. Ο Αριστοτέλης δεν την θεωρεί κεντρική λειτουργία, αλλά πιστεύει πως οι ιδιότητές της, η γνώση, η αντίληψη, η γνώμη και το συμπέρασμα, ενώ αποβλέπουν πρώτιστα σε αντικείμενα αλλότρια του εαυτού τους ταυτόχρονα αποβλέπουν και στον εαυτό τους ως ένα είδος αναστοχαστικής λειτουργίας.⁶¹

Μία άλλη παρατήρηση του Αριστοτέλη είναι ότι η ισορροπία επιτυγχάνεται με την μείξη των ιδιοτήτων των όντων που συλλαμβάνονται αισθητηριακά, ενώ η υπερβολή είτε γεννάει πόνο είτε καταστρέφει το όργανο. Η αίσθηση βρίσκεται στο αισθητήριο, αισθάνεται το αισθητό αντικείμενο και βέβαια διακρίνει τις ποιότητες του αισθητού αντικειμένου.⁶² Για να γίνει όμως η διάκριση ανάμεσα στα αντικείμενα δύο αισθήσεων χρειάζεται κάποια έσχατη αίσθηση. Και αυτή δεν είναι η επιδερμίδα γιατί το υποκείμενο της κρίσης θα κατηγοριοποιούσε απευθείας με την αφή το αντικείμενο. Ούτε οι άλλες αισθήσεις μπορούν να το πράξουν, αφού η καθεμία συλλαμβάνει με βάση τη δική της εντελέχεια με αποτέλεσμα να μην μπορεί να επιτευχθεί η διάκριση για παράδειγμα ανάμεσα στο γλυκό και το λευκό.⁶³

⁶⁰Στο ίδιο, 425a,b.

⁶¹W.D. Ross, *Αριστοτέλης*, 202.

⁶²Αριστοτέλης, *Περί ψυχής*, 426,b.

⁶³Στο ίδιο, 427a.

Η διάκριση ανάμεσα στα αντικείμενα δύο αισθήσεων μέσω της κρίσης πραγματοποιείται από μία *κοινή αίσθηση*, αδιαίρετη ως προς τον τόπο και τον αριθμό διαφοροποιούμενη εντούτοις ως προς την λειτουργία ή την όψη.⁶⁴

Συμπληρωματικά στον Rosso During αναγνωρίζει στην θέση και τον συλλογισμό του Αριστοτέλη για την *κοινή αίσθηση* μία λειτουργία που αγγίζει την συνείδηση του εγώ. Στην πρωτογενή λειτουργία των ανπλήψεων προστίθεται μία άλλη λειτουργία που μοιάζει με *συνειρμό της μνήμης*. Συνδράμει στο να ανπληφθεί ο άνθρωπος την ετερότητα δύο διαφορετικών αισθητηριακών ανπλημμάτων και ταυτόχρονα να συναίρεσει τα αλλότρια ανπλήμματα των πέντε αισθήσεων σε μία κοινή αίσθηση για να τους προσδώσει ταυτότητα. Με την παραπάνω λειτουργία αποκτά συνείδηση και της εν ενεργεία λειτουργίας του αισθητικού.⁶⁵

Στο οργανικό σώμα συλλειτουργούν όλες οι παραπάνω επιμέρους εντελέχειες των οργάνων στις οποίες η λειτουργία την ψυχής έρχεται ως επιστέγασμα και πεμπουσία τους. Ως καθολική εντελέχεια που δικαιώνει την ύπαρξη τους και συνιστώντας τον θεμελιώδη σκοπό του ανθρώπου.⁶⁶

Η φαντασία

Διαφοροποιούμενος επίσης από προγενέστερες θεωρίες, ο Αριστοτέλης διαχωρίζει την αίσθηση από την νόηση. Η *νόηση* διαιρείται σε *ορθή νόηση* και *μη ορθή*. Η ορθή διαιρείται σε φρόνηση, επιστήμη και αληθή δόξα, ενώ η μη ορθή στα αντίθετά της. Η αίσθηση των ιδίων αντικειμένων είναι πάντα αληθής, σε αντίθεση με τη νόηση που μπορεί και να σφάλει. Η *φαντασία* διαφοροποιείται από την αίσθηση και τη νόηση, αλλά δεν υφίσταται άνευ της αίσθησης. Η φαντασία διαφέρει από την νόηση, αφού η πρώτη δύναται ανά πάσα στιγμή να ανακαλεί οποιοδήποτε ον, αντίθετα η νόηση διατυπώνει κρίσεις οι οποίες ελέγχονται ως προς το αληθές ή το ψευδές.⁶⁷

Η λειτουργία της φαντασίας συνίσταται στην ικανότητά της να δημιουργεί φανταστικές παραστάσεις ενώπιόν μας. Αυτό ναι μεν το πραγματοποιούν και οι αισθήσεις, ωστόσο η αίσθηση είναι πάντα παρούσα είτε εν δυνάμει είτε εν ενεργεία, γεγονός που δεν συμβαίνει με τη φαντασία. Επίσης οι αισθήσεις είναι πάντα αληθείς, τα φαντάσματα όμως όχι. Σε αυτό ομοιάζει με τη νοητική ικανότητα. Όμως στη νοητική λειτουργία διατυπώνεται μία γνώμη, η γνώμη γίνεται πίστη, η πίστη πεποίθηση και η πεποίθηση αρπώνεται με τον λόγο.

Η φαντασία είναι συναίρεση της γνώμης και της αισθήσεως του ίδιου αντικειμένου και όχι γνώμης για ένα αντικείμενο και αίσθησης για αλλότριο. Επίσης δύναται να υπάρχει ψευδής φαντασία για αντικείμενα για τα οποία έχουμε αληθή αντίληψη. Έκτυπο παράδειγμα είναι ο ήλιος ως προς την αισθητή και τη φανταστική του πρόσληψη. Τέλος, η φαντασία είναι κάποιου είδους κίνηση που πραγματοποιείται σε όντα που ανπλαμβάνονται αισθητά πράγματα με μεγάλη πιθανότητα να υποστεί ή να πράξει το υποκείμενο που ενεργεί με γνώμονα αυτή. Επομένως η φαντασία είναι κίνηση που προκαλείται στην ψυχή από την εν ενεργεία αίσθηση. Επειδή η όραση

⁶⁴W.D. Ross, *Αριστοτέλης*, 202.

⁶⁵Ing. During, *Ο Αριστοτέλης*, 401.

⁶⁶Λάζου, *Άνθρωπος ο Δημιουργός*, 95.

⁶⁷Αριστοτέλης, *Περί ψυχής*, 427.b.

συνιστά την κατ' εξοχήν αίσθηση, η ετυμολογία της έννοιας της φαντασίας προέρχεται από το *φάος*, αφού είναι ανέφικτη η λειτουργία της όρασης δίχως το φως.⁶⁸

Η φαντασία διαιρείται εντέλει σε *αισθητική* και *βουλευτική*. Με την πρώτη αναδημιουργεί τις αισθητές εικόνες, ενώ με την δεύτερη αναδημιουργεί τις εικόνες που έχει δημιουργήσει η νόηση από τα στοιχεία της αίσθησης.⁶⁹

Ενώ το αισθητικό φαίνεται να έχει μία μηχανιστική λειτουργία πρόσληψης των αισθητών αντικειμένων, η φαντασία έχει πιο δημιουργικό χαρακτήρα συνδράμοντας στην επίγνωση εκ μέρους του νου της ταυτότητας του προσλαμβανόμενου αντικειμένου και του σκοπού για τον οποίο υφίσταται.⁷⁰

Η φαντασία συνδέει τη νοητική σύλληψη με το είδος. Συνιστά μία γέφυρα μεταξύ των αντιληψιών του αισθητικού και των εννοιακών κρίσεων του νου που διατυπώνονται σε προτασιακή μορφή. Η φαντασία κατασκευάζει εικόνες που μάλλον διαφέρουν από την έννοια της αναπαράστασης της σύγχρονης φιλοσοφίας. Θα μπορούσε να εκληφθεί και ως ένα πρώιμο ίχνος *συνείδησης*, αν η εικόνα που δημιουργεί στο εσωτερικό του ανθρώπου είναι κυριολεκτική και κατ' επέκταση έρχεται πλησιέστερα στη νοητική λειτουργία και την ικανότητα απόφασης περί αληθούς ή ψευδούς. Επίσης δύναται να υπερβεί την κυριολεκτική της ερμηνεία εάν την συνδέσει κανείς με το ρητορικό σχήμα της μεταφοράς. Η φαντασία διεγείρει έτσι επιπλέον την νοητική λειτουργία, την υποχρεώνει σε έκπτυξη της ικανότητάς της για σκέψη.⁷¹

Η φαντασία επομένως τοποθετείται ανάμεσα στην αίσθηση και την νόηση σαν ένα είδος γέφυρας για να καταστεί δυνατή η μετάβαση από τη μία στην άλλη. Αποτελεί μία δύναμη της ψυχής η οποία δεν είναι εύκολο να κατηγοριοποιηθεί με κριτήριο τη διάκριση των δυνάμεών της. Συνιστά τη δυνατότητα και τη λειτουργία της δημιουργίας μίας παράστασης αλλά και το αποτέλεσμα της δημιουργίας μίας παράστασης (φάντασμα).

Σύνοψη της κατ' αίσθηση λειτουργίας

Η διεξοδική ανάλυση της κατ' αίσθηση λειτουργίας και της φαντασίας ως δυνάμεις της ψυχής εκ μέρους του Αριστοτέλη, πριν αρθεί στη δύναμη της νόησης, φαίνεται να συγγενεύει με αυτό που αργότερα θα οριοθετηθεί ως συνείδηση. Το είδος του αντιλαμβανόμενου αντικειμένου από το μέσο μεταφέρεται στο αισθητηριακό όργανο και στην κοινή αίσθηση μετατρέπόμενο σε αντίλημμα. Η συγκεκριμένη *κίνηση/αλλοίωση* πραγματοποιείται μόνο ως προς το είδος του αντιλαμβανόμενου αντικειμένου και όχι ως προς την ύλη του. Μέσα από αυτή τη διαδικασία της κίνησης μεταβάλλεται και η συγκεκριμένη αίσθηση και η κίνηση/αλλοίωση συνιστούν αίτιο της τροποποίησης αλλά και πραγματοποίησης της ικανότητας της αλλοίωσης. Η αντίληψη συνιστά συνδυαστική λειτουργία νου και σώματος, αποτελεί μία εν ενεργεία διαδικασία ενός έμψυχου όντος που διακρίνεται για την πλαστικότητά του. Η υλικότητα του εμψύχου όντος για ένα ψυχονοητικό συμβάν δύναται να τροποποιείται και να διαφοροποιείται ενώ το ψυχονοητικό συμβάν παραμένει ίδιο. Τα ψυχικά συμβάντα

⁶⁸Στο ίδιο, 427,b.

⁶⁹Στο ίδιο, 434,a.

⁷⁰M. C. Nussbaum, «The Role of Phantasia in Aristotle's Explanation of Action», στο *Aristotle's De Motu Animalium*. επιμ. M.C. Nussbaum, (Σικάγο: Princeton University Press, 1978) 256-257.

⁷¹Θ. Σακελλαριάδης, «*Ψυχής πείρατα*», (Αθήνα: Gutenberg, 2020), 29-34.

συναρτώνται με τις φυσικές μεταβολές των αισθητών οργάνων και προσλαμβανόμενων αντικειμένων, ωστόσο δεν συνιστούν άμεσα αποτελέσματα αυτών. Καθοριστική είναι και η έννοια της προθετικότητας του Brentano, ο οποίος αναγνωρίζει σε αυτή τη συσχέτιση του αντικειμένου με τη νόηση, την ιδιότητα της νόησης να κατευθύνεται προς το αντικείμενο.⁷²

Η αισθητηριακή αντίληψη κατέχει ηγεμονεύουσα θέση στην γνωσιοθεωρία του Αριστοτέλη. Η βιολογική, σωματική της υπόσταση συγκροτείται από τέσσερα τμήματα. Το ανπλαμβανόμενο αντικείμενο, το μέσο που συσχετίζει το αντικείμενο με το αισθητήριο όργανο. Το τελευταίο μέσω της κίνησης, αλλοίωσης, μετατρέπει το αντικείμενο σε αντίλημμα προσλαμβάνοντας την μορφή του, τους “ένυλους λόγους” των αισθητών του ποιότητων, άνευ της ύλης, και τέλος τον κοινό τόπο των αισθήσεων, την καρδιά. Τα αισθητηριακά όργανα παθητικά εντυπώνουν τις ποιότητες των αντικειμένων που συλλαμβάνουν, οι οποίες συνιστούν και το είδος και την αιτία της ανπληπτικής αφετηρίας. Καθοριστικό ρόλο διαδραματίζει η λειτουργία της κίνησης, η οποία τροποποιεί το αισθητήριο όργανο στη διάρκεια της διαδικασίας να προσλάβει το αντικείμενο. Η κίνηση ως μεταβολή διαιρείται σε τοπική κίνηση, αλλοίωση, φθορά και αύξηση.⁷³

Έχει καταστεί επομένως αρκετά εναργές ότι υφίσταται ένα βιολογικό υπόστρωμα των συναισθημάτων τα οποία εκφράζονται σωματοποιούμενα, όπως π.χ. η χαρά, το μίσος. Πρόδηλη είναι και η συνάφεια της σύλληψης του εξωγενούς κόσμου και της ενσώματης υπόστασης.⁷⁴

Η ερμηνευτική προσέγγιση του Αριστοτέλη για την αντίληψη έχει επιδράσει σημαντικά και νεότερους στοχαστές. Ο William James υποστηρίζει ότι ένα είδος ενδοσκόπησης αναπαριστά τη προθετικότητα της συνείδησης, ενώ υπάρχει και η πεποίθηση ότι με την ενεργοποίηση της ανπληπτικής λειτουργίας συλλαμβάνεται ταυτόχρονα και ως όλον η παράσταση.⁷⁵

Η νόηση

Επόμενο βήμα στη διερεύνηση της ψυχής είναι η εξέταση του νοείν, η δυνατότητα της γνώσης και της σκέψης, η οποία δύναται είτε να χωρίζεται της ψυχής, είτε να ενυπάρχει σε αυτήν και να διακρίνεται μόνο με το λόγο.

Αν η νόηση μοιάζει με την αίσθηση συνεπάγεται ότι η ψυχή πάσχει από το νοητό. Η νόηση όμως είναι απαθής και υποδέχεται τη μορφή του ιδίου (ουσίας) του αντικειμένου και ενώ, εν δυνάμει, είναι όμοια με το αντικείμενο δεν είναι το ίδιο αντικείμενο. Επίσης, επειδή η νόηση νοεί όλα τα αντικείμενα, πρέπει να είναι αμιγής και δεν είναι εν ενεργεία πριν νοήσει κάποιο αντικείμενο. Αν ήταν μεικτή με το σώμα θα προσλάμβανε κάποια ιδιότητα του αντικειμένου ή θα ήταν αισθητήριο όργανο. Γι’ αυτό και συμφωνεί ο Αριστοτέλης με την άποψη ότι η νόηση υφίσταται ως *τόπος των εν δυνάμει ειδών*.⁷⁶

⁷² M. Nussbaum & H. Putnam, «Changing Aristotle’s Mind», στο Nussbaum, M & Rorty, A. (eds), *Essays on Aristotle’s De anima*, (Oxford: Oxford University Press), 27-56.

⁷³ Σακελλαριάδης, «Ψυχής πείρατα», 22-23.

⁷⁴ Στο ίδιο, 153.

⁷⁵ Στο ίδιο, 57.

⁷⁶ Αριστοτέλης, *Περί ψυχής*, 429,a.

Βασική διαφοροποίηση της απάθειας της νόησης από την αίσθηση είναι πως η δεύτερη δεν λειτουργεί όταν το αισθητό υπερκερνά μία ορισμένη ένταση, ενώ αντίθετα, η νόηση, ανπλαμβάνεται με ευκρίνεια και τις ελάχιστες λεπτομέρειες του νοούμενου αντικειμένου μόλις το νοήσει με υπερβολική ένταση. Ο νους είναι ανεξάρτητος από το σώμα και είναι άπεφθη δυνατότητα πριν αρχίσει να νοεί. Στην αφετηρία ταυτίζεται εν δυνάμει με τη μορφή του αντικειμένου του και γίνεται εντελέχεια με το αντικείμενό του μόνον όταν το γνωρίσει νοώντας ταυτόχρονα και τον εαυτό του.⁷⁷ Σε αυτή την περίπτωση ο νους πληρώνεται από την πληρότητα του νοούμενου αντικειμένου, συλλαμβάνει κάθε ιδιότητά του και αποκτά πλήρη γνώση της λειτουργίας του. Το κοινό στοιχείο που επιτρέπει αυτή τη σύλληψη είναι η *άυλη υπόσταση του νου*, η δυνατότητά του να ταυτίζεται με καθαρές μορφές οι οποίες υφίστανται εγγενώς στα νοούμενα αντικείμενα. Εκεί που ο νους εναρμονίζεται πλήρως είναι με τα άυλα αντικείμενα στα οποία νοούν και νοούμενο είναι ταυτίζονται.⁷⁸

Ο κόσμος του Αριστοτέλη είναι σφαιρικός και κλειστός, αγέννητος και αίδιος. Στο πυρήνα του βρίσκεται η γη γύρω από την οποία περιστρέφονται οι πλανήτες. Σε αυτό το κλειστό, αυτόρκες σύμπαν δεν υφίσταται η ανάγκη της κίνησης. Αυτή ενεργοποιείται από την ομαλή, κυκλική περιφορά της πιο εξωτερικής σφαίρας του σύμπαντος. Και αυτή όμως η εξωτερική σφαίρα αρχίζει να κινείται από το ποιητικό αίτιο του *Πρώτου Κινούντος*, το οποίο πρέπει να είναι ακίνητο γιατί διαφορετικά η αιτιολόγηση της κίνησης θα προεκτεινόταν επ' άπειρον αναζητώντας κάθε φορά μία καινούρια αφετηρία κίνησης. Το *Πρώτο Κινούν Ακίνητο* που συνιστά τη αριστοτελική αρχή της συμπαντικής κίνησης είναι άπεφθη *νοητική ενέργεια*, καθαρή από ύλη και δεν δύναται να πάσχει.⁷⁹

Ο ανθρώπινος ποιητικός νους προσεγγίζει το νοητό, το νοεί, μετέχει στο νοητό, νοεί τον εαυτό του, με αποτέλεσμα νους και νοητό να ταυτίζονται. Η κατοχή του νοητού του Κινούντος Ακινήτου, της ενέργειας και της ουσίας του, συνιστά το κατεξοχήν θεϊκό χαρακτηριστικό της θεωρίας του νου, ό,τι πιο ενήδονο και άριστο υφίσταται.⁸⁰

Ο συγκεκριμένος προσανατολισμός του *ποιητικού νου* προς την κατεξοχήν νοητική ενέργεια του *Πρώτου Κινούντος*, μοιάζει να συγγενεύει με την θεωρία του Franz Brentano περί *αποβλεπτικότητας* (*προθετικότητας*) της συνείδησης. Πρόκειται για την κατεξοχήν ιδιότητα της συνείδησης που την διαφοροποιεί από τις φυσικές ιδιότητες. Τα συνειδησιακά, νοητικά ενεργήματα προσανατολίζονται πάντα προς κάποιο πράγμα το οποίο καθιστούν αντικείμενο της νοήσεώς τους.⁸¹

Μπορούμε λοιπόν να ανπληφθούμε ότι η εξελικτική ανάδυση του νου ακολουθεί την πορεία από το αισθητό στο αίσθημα, από εκεί στο φάντασμα της φαντασίας, με ύστατη κατάληξη το νοητό.

Παθητικός και ποιητικός νους

Η διερεύνηση του Αριστοτέλη στο *Περί ψυχής* κλιμακώνεται όταν υποστηρίζει πως, ό,τι συμβαίνει στη φύση, στην οποία υφίσταται διάκριση σε κάθε γένος των όντων

⁷⁷Στο ίδιο, 429,a.

⁷⁸Στο ίδιο, 429,b.

⁷⁹B. Κάλφας, «Είναι αναγκαίος ο Θεός στη φιλοσοφία του Αριστοτέλη». Στο *Ο Θεός της Βίβλου και ο Θεός των φιλοσόφων*, επιμ. Στ. Ζουμπουλάκης, (Αθήνα: Άρτος Ζωής, 2012), 28-45.

⁸⁰Αριστοτέλης, *Μετά τα Φυσικά*, Βιβλίο Λ, μεταφ. Τ. Αρβανιτάκης, (Αθήνα: Ζήτρος, 2015) 1072,b.

⁸¹J. Kim, *Η Φιλοσοφία του Νου*, 46.

ανάμεσα σε ύλη και στο ποιητικό αίτιο που τα δημιουργεί, κάτι ανάλογο υφίσταται και στην ψυχή. Ο νους διακρίνεται σε νου *παθητικό* που μπορεί να πάρει τη μορφή όλων των όντων (τόπος ειδών) και σε νου *ποιητικό*, ο οποίος από έξη δύναται να δημιουργήσει τα πάντα. Αυτός ο δεύτερος νους, ο *ποιητικός*, είναι χωριστός, απαθής, αμιγής και ενέργεια ως προς την ουσία του. Είναι ανώτερος του πρώτου, του *παθητικού*, επειδή η αιτία είναι ανώτερη της ύλης και το ποιούν ανώτερο του πάσχοντος. Ο ποιητικός νους είναι εν ενεργεία και ταυτίζεται με το αντικείμενό του. Ο παθητικός νους εν δυνάμει χρονικά προηγείται του ποιητικού, εντούτοις ουσιαστικά αυτό δεν συμβαίνει γιατί, αν ο νους διαιρεθεί, ο ποιητικός είναι αιώνιος και άφθαρτος ενώ ο παθητικός νους φθαρτός. Έστω και αν, άνευ του παθητικού νου, δεν υφίσταται η λειτουργία της νόησης. Η νόηση των εννοιών πραγματοποιείται με τις δύο αυτές λειτουργίες του νου. Είναι αληθής όπως συμβαίνει με τα συλλαμβανόμενα όντα των αισθήσεων. Το ενδεχόμενο του ψεύδους προκύπτει όταν οι έννοιες συνδέονται σχηματίζοντας μεγαλύτερες νοηματικές ενότητες.⁸²

Τα πράγματα υφίστανται αυτόνομα της νόησης και διαθέτουν δυνατότητες τις οποίες η νόηση δεν ενεργοποιεί απαραίτητα. Αυτό που ενδιαφέρει τον άνθρωπο είναι η παράσταση του όντος. Η ψυχή συλλαμβάνει την ολότητα των όντων.⁸³

Σύμφωνα με τον W.D. Ross ο ποιητικός νους μετασχηματίζει το υλικό που έχει συλλάβει ο παθητικός νους και το ανάγει από εν δυνάμει στο εν ενεργεία. Ο παθητικός νους αναλογεί με την ύλη και ο ποιητικός με το ποιητικό αίτιο. Ο παθητικός νους διαθέτει τη δυνατότητα της σύλληψης, ενώ η λειτουργία του ποιητικού νου συνίσταται στο να μετασχηματίζει τον παθητικό νου στο αντικείμενό του όταν συλλάβει το αντικείμενο. Το εν δυνάμει του παθητικού νου μετασχηματίζεται σε εν ενεργεία με τον ποιητικό, αφού προηγουμένως ο πρώτος έχει συλλάβει ένα εν ενεργεία ον. Ο Αριστοτέλης αναλογεί την καθ' έξιν λειτουργία του ποιητικού νου να μετασχηματίζει το εύπλαστο υλικό του παθητικού με την λειτουργία του φωτός που ενεργοποιεί το εν δυνάμει των χρωμάτων. Ο W.D. Ross εκφράζει μία ένσταση για το επιτυχές της αναλογίας αφού ο ποιητικός νους δεν μεσολαβεί ανάμεσα στο παθητικό νου και στο συλλαμβανόμενο ον εκ μέρους του. Ο ποιητικός νους δεν είναι ενδιάμεσο αλλά κάτι τρίτο (*τρίτο τι*) ανάμεσα στο παθητικό νου και το συλλαμβανόμενο ον και είναι καθοριστικός για τη συνειδητοποίηση της γνώσης, αφού γνωρίζει όλα τα όντα και δίνει τη δυνατότητα στον παθητικό να γνωρίζει το ον.

Αυτή ακριβώς η ιδιομορφία του ποιητικού νου δημιουργεί στον W.D. Ross ένα αξιοσημείωτο προβληματισμό. Ο μετασχηματισμός της εν δυνάμει γνώσης σε εν ενεργεία μάλλον *προϋποθέτει κάτι το εγγενές που ήδη γνωρίζει εν ενεργεία*, διαχωρίζεται από την κοινή συνείδηση, ο άνθρωπος το αγνοεί, αλλά βρίσκεται σε επαφή με τον παθητικό νου και προάγει την γνώση.⁸⁴

Εκτός όμως των ειδικότερων προβληματισμών που γεννά ο στοχασμός του φιλοσόφου, η περιγραφή της λειτουργίας του νου μάλλον υποδεικνύει ότι οι έννοιες σχηματίζονται στο νου σύγχρονα με αντιληπτική διαδικασία. Το γεγονός προϊδεάζει ότι ναι μεν δεν υφίστανται οι καρτεσιανές έμφυτες ιδέες στο νου, ωστόσο υφίστανται

⁸²Αριστοτέλης, *Περί ψυχής*, 430,α.

⁸³Ing.During, *Ο Αριστοτέλης*, 404.

⁸⁴Ross, *Αριστοτέλης*, 212,213.

συμφυείς δομές δημιουργίας εννοιών οι οποίες με την ενεργοποίηση της αντίληψης οδηγούν στη δημιουργία εννοιών.⁸⁵

Τα κατηγορήματα του νου

Προαναφέρθηκε ότι ο νους υφίσταται ως *χωριστός, απαθής και αμιγής*. Επειδή όμως επακολούθησε η διάκριση ανάμεσα στον παθητικό και ποιητικό νου είναι απαραίτητο να διασαφηνιστεί το πώς επιμερίζονται αυτά τα κατηγορήματα στις δύο διαφορετικές διαστάσεις του νου.

Το *χωριστός*, όταν αναφέρεται στον ποιητικό νου, προσδιορίζει την ιδιότητά του να είναι ενωμένος για ένα διάστημα με τον παθητικό νου και να χωρίζεται από αυτόν όταν ο δεύτερος πεθαίνει. Ο παθητικός νους, όπως και η αίσθηση και η φαντασία, συνιστούν αδιαίρετα τμήματα της ψυχής και ενέργεια του σώματος με κατάληξη να καταστραφούν μαζί του. Αντίθετα το *χωριστός* στον ποιητικό νου προσδιορίζει την ιδιότητά του να είναι αυτοτελής του σώματος και να διαθέτει επίγνωση της γνώσης του. Η αυθεντική του φύση αποκρύπτεται όταν ενυπάρχει στο σώμα και καταγαύζεται όταν το σώμα καταστραφεί και αυτός απελευθερωθεί. Ωστόσο για την τελευταία διαπίστωση ο Αριστοτέλης δεν είναι σίγουρος.⁸⁶

Ο Αλέξανδρος ο Αφροδισιεύς ταύτιζε τον ποιητικό νου με τον Θεό, εντούτοις στο συγκεκριμένο απόσπασμα ο Αριστοτέλης δεν κάνει καμία μνεία στον Θεό. Πιθανότατα είχε την πεποίθηση ότι υπάρχει μία κλιμακούμενη ιεραρχία από τα κατώτερα όντα προς τον Θεό, με τα πρώτα να καθορίζονται από τις επιταγές της ύλης, με ενδιάμεσα στάδια τον άνθρωπο, τα ουράνια σώματα, τους νόες. Ο ποιητικός νους ανήκει στα ανώτατα τμήματα της ιεραρχίας, είναι ωστόσο κατώτερος στην κλίμακα τον Θεό.⁸⁷

Το *χωριστός* όταν αναφέρεται στον παθητικό νου προσδιορίζει τη μη ανάμειξή του με το σώμα, ενώ το *αμιγής* ότι είναι αφενός άπεφθος από κάθε σωματικότητα και αφετέρου ότι δεν ταυτίζεται με τα είδη των νοητών όντων που συλλαμβάνει. Το *απαθής* χαρακτηρίζει και την νοητική λειτουργία της ψυχής αλλά και το γένος της ψυχής σε αντιδιαστολή με το οργανικό μέρος του έμψυχου σώματος που δύναται να πάσχει από την πρόσκρουσή του με τα αισθητά αντικείμενα.⁸⁸

Με την τελευταία έκφρασή του *“ και άνευ τούτου ουθέν νοεί ”*, φαίνεται να καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η έλλογη ανθρώπινη νόηση συγκροτείται από τον παθητικό και τον ποιητικό νου με την ιδιαιτερότητα πως δεν είναι τα αντικείμενά τους αυτά που τους προσδιορίζουν, αλλά η λειτουργία τους και η ιεραρχία τους, με τον ποιητικό νου να συνιστά κορύφωση της έλλογης διεργασίας.⁸⁹

Φαίνεται λοιπόν ότι τα τρία συγκεκριμένα κατηγορήματα όταν αναφέρονται στον παθητικό νου σχετίζονται με τη σχέση του με το έμψυχο σώμα, ενώ όταν αναφέρονται στον ποιητικό νου σχετίζονται με την ιδιότητά του να υπερκερνά οτιδήποτε ενυπάρχει

⁸⁵Σακελλαριάδης, «*Ψυχής πείρατα*», 178.

⁸⁶Ross, *Αριστοτέλης*, 214,215.

⁸⁷Στο ίδιο, 217,218.

⁸⁸Δ. Παπαδής, «*Η περί του νου διδασκαλία του Αριστοτέλη, μία νέα ερμηνεία των κεφαλαίων Γ4 και Γ5 της Περί Ψυχής πραγματείας του*», στο *Αριστοτέλης*, επιμ. Γ. Αραμπατζής (Θεσσαλονίκη: Υπηρεσία δημοσιεύσεων Α.Π.Θ. 2003),264-265.

⁸⁹Ing.During, *Ο Αριστοτέλης*, 408.

στον άνθρωπο και συναιρεί τις ενδιάθετες προδιαθέσεις του και τον αντίκτυπο του περιβάλλοντος στις αισθήσεις του.

Η γνωσιολογία και η μεταφυσική του νου

Από εδώ και ύστερα ο Αριστοτέλης μετακινείται στη σχέση του νου με την γνωσιολογία και την μεταφυσική.

Η νόηση δύναται να συλλάβει την ουσία των εννοιών με αληθή τρόπο. Η αλήθεια και το ψεύδος εμφοιλοχωρούν όταν οι έννοιες σχηματίζουν σύνθετες προτάσεις. Όταν μάλιστα πρόκειται για καταστάσεις ο νους εμπλέκει και τον χρόνο τον οποίο συνδυάζει με τις έννοιες. Δύναται κάποιος να συνδυάσει δύο έννοιες, όπως για παράδειγμα τις έννοιες ότι “δεν είναι λευκό το λευκό” και να αποφανθεί για το εάν είναι αληθής ή ψευδής η πρόταση. Η πρόταση όμως “ο Κλέων είναι λευκός” δεν μπορεί να χαρακτηριστεί αληθής ή ψευδής, παρά μόνο εάν συσχετιστεί με τη διάσταση του χρόνου.⁹⁰ Συμπερασματικά, η άμεση σύλληψη της ουσίας ενός όντος είναι αληθής, ενώ οι αποφαντικές προτάσεις που δημιουργούνται από την σύνθεση των εννοιών δύναται να είναι ψευδείς.

Το αδιαίρετο της ουσίας με την νόηση μπορεί να συλληφθεί διπώς, είτε ως δύναμη είτε ως ενεργεία. Στο εν ενεργεία περιλαμβάνεται το *αδιαίρετον κατά ποσόν*, το οποίο αναφέρεται σε μεγέθη, π.χ. το μήκος. Υφίσταται η διαίρεση σε μικρότερα τμήματα, εντούτοις η νόηση τα συλλαμβάνει συχνά ως ενιαίο μέγεθος και μάλιστα στη διαιρετέα διάσταση του χρόνου. Δεύτερο είναι το αδιαίρετο *κατά το είδος* όταν συλλαμβάνεται ένα αδιαίρετο ον σε αδιαίρετο χρόνο με το αδιαίρετο μέρος της ψυχής, δύναται ωστόσο να διαιρεθεί κατά συμβεβηκός. Τρίτον το *αδιαίρετο κατά μέγεθος* το οποίο δημιουργείται από διαίρεση, είναι αδιαίρετο και προσδιορίζεται μέσω της έλλειψης κάποιου πράγματος. Επιπλέον πολλά όντα τα γνωρίζουμε από τα αντίθετά τους, ενώ αυτά που δεν έχουν αντίθετα γνωρίζουν εν ενεργεία και χωριστά τον εαυτό τους. Μόνο η νόηση που γνωρίζει τη ουσία του όντος είναι αληθής και όχι η νόηση που γνωρίζει τα συμβεβηκότα του όντος.⁹¹

Στη νοητική λειτουργία βρίσκονται τα *φαντάσματα* (εικόνες) της φαντασίας, όπως ακριβώς ενυπάρχουν τα αισθήματα στην αίσθηση. Η νόηση της ψυχής πραγματοποιείται με νοητικές εικόνες που σχηματίζουν στο εσωτερικό της τα είδη των όντων. Με βάση τις νοητικές εικόνες και την κοινή αίσθηση αποφαίνεται για τα παρόντα και τα μέλλοντα ακόμα και όταν το αντίλημμα απουσιάζει. Όταν αποφανθεί στον εικονικό κόσμο της νόησης ότι ένα ον είναι ευχάριστο ή δυσάρεστο προσαρμόζεται ανάλογα η επιλογή της ως προς αυτό στον πραγματικό κόσμο. Αξιοποιώντας λοιπόν ο νους τις αισθήσεις και τη φαντασία κρίνει και αποφαίνεται για το αληθές και το ψεύδος, για το αγαθό και το κακό. Και ενώ τα κατηγοριοποιεί στο ίδιο γένος διαφοροποιούνται ως προς το ότι το πρώτο ζεύγος είναι απόλυτο ενώ το δεύτερο εξατομικεύεται.⁹²

Ανακεφαλαιώνοντας, *η ψυχή είναι όλα τα όντα*, και, καθώς όλα τα όντα διαιρούνται σε νοητά και αισθητά, η επιστήμη ταυτίζεται με τα νοητά και η αίσθηση με τα αισθητά. Τα αισθητά όντα βρίσκονται σε κατάσταση εν δυνάμει και εν ενεργεία και σε ανάλογη

⁹⁰ Αριστοτέλης, *Περί ψυχής*, 430, b.

⁹¹ Στο ίδιο, 430, b.

⁹² Στο ίδιο, 431, a, b.

κατάσταση εν δυνάμει και εν ενεργεία βρίσκονται και τα επιστητά. Οι τέσσερις αυτές κατηγορίες ενυπάρχουν και στην ψυχή και με τον τρόπο αυτό η ψυχή συλλαμβάνει το είδος των όντων. Ο νους συλλαμβάνει το είδος των νοητών και η αίσθηση το είδος των αισθητών. Επειδή όμως δεν υφίσταται ον με ανεξάρτητη ύπαρξη εκτός των αισθητών μεγεθών, ο Αριστοτέλης συμπεραίνει ότι *τα νοητά είναι νοητική αφαίρεση των αισθητών* στην οποία συμπεριλαμβάνονται οι έξεις (ιδιότητες) και τα πάθη (μεταβολές). Γι' αυτό αφετηρία της νόησης της ψυχής είναι η αίσθηση. Ακολουθούν οι εικόνες της φαντασίας και ακολουθεί η νόηση για να τελειωθεί η γνωστική διαδικασία της ψυχής.⁹³

Η γνώση κατακτάται όταν η ενέργεια της Μορφής από την αισθητηριακή σύλληψη του πραγματικού ταυτίζεται με την ενέργεια του νου κατά τη διάρκεια της κινητοποίησης και διαμόρφωσης του. Ουσιαστικά η γνώση συνίσταται στην έλλογη σύνδεση με την οντική σημασία των πραγμάτων. Η ευταξία του σύμπαντος ενσαρκώνει έναν *οντικό Λόγο* τον οποίο ο ανθρώπινος νους καλείται να ανακαλύψει μέσω των ψυχικών λειτουργιών και να συνδεθεί μαζί του. Οι ιδέες και οι αξίες ενυπάρχουν ήδη στον κόσμο, συνιστούν οντικό καθεστώς, αποκαλύπτονται μέσω της σύλληψης των Μορφών και της νοητικής αφαίρεσης. Η αληθινή γνώση δεν είναι προϊόν της διανοητικής λειτουργίας του υποκειμένου αλλά απόρροια της σωστής σύνδεσης με το οντικό καθεστώς της πραγματικότητας.⁹⁴

Μπορούμε να συνοψίσουμε ότι ο παθητικός νους καθίσταται τα πάντα ως τόπος ειδών, συνδέεται με την κοινή αίσθηση, διευκολύνει το νοείν, εν τέλει ακολουθεί την πορεία του ανθρώπου σώματος συμπαρασυρόμενος μαζί του στην φθορά. Αντίθετα ο ποιητικός νους δημιουργεί τα πάντα, τα καθόλου, και μάλλον επιβιώνει και όταν αποθνήσκει ο άνθρωπος, αν και για το τελευταίο ο Αριστοτέλης εκφράζει σε ορισμένα σημεία τον σκεπτικισμό του. Ένα ίσως βασικό ερώτημα να είναι εάν αναφερόμαστε σε δύο διαφορετικά είδη νου, ή σε μία δυαδικότητα του νου, με την δεύτερη εκδοχή να μας φαντάζει πιθανότερη.

Λειτουργιστική πρόσληψη του Περί ψυχής

Ένα από τα βασικά προβλήματα της νεότερης Φιλοσοφίας από την εποχή του Ντεκάρτ εστιάζει στη σχέση νου-σώματος. Αν και οι νοητικές ιδιότητες διακρίνονται από τις φυσικές, πλέον είναι δεδομένο ότι αλληλεξαρτώνται. Προκύπτει εύλογα το ερώτημα πώς, δύο τόσο ριζικά ξένες μεταξύ τους ιδιότητες, συνδέονται. Πώς από έναν εγκέφαλο με φυσικά χαρακτηριστικά δημιουργούνται νοητικές ιδιότητες.⁹⁵

Επειδή εκφράζεται έντονος σκεπτικισμός για τη θεωρία ότι υφίσταται ένας νους ως υπόσταση, διακριτή οντότητα στο εσωτερικό του ανθρώπινου υποκειμένου, η έννοια της *νοητικότητας* είναι μάλλον πιο ακριβής. Περιλαμβάνει μία σειρά από χαρακτηριστικά και λειτουργίες με μεγάλο πλάτος και πολυπλοκότητα που καθορίζουν την ατομικότητα. Πρόκειται για μία λειτουργία συσχετισμένη αιτιακά με γεγονότα και καταστάσεις.⁹⁶

⁹³Στο ίδιο, 432,α.

⁹⁴Ch. Taylor, *Πηγές του εαυτού*, μτφ. Ξ. Κομνηνός, (Αθήνα: Ίνδικτος, 2007), 304-305.

⁹⁵Kim, *Η Φιλοσοφία του Νου*, 25.

⁹⁶Στο ίδιο, 21, 23.

Μία θέση που προσεγγίζει ικανοποιητικότερη τη σχέση νου-σώματος είναι ο *οντολογικός φυσικαλισμός*, ο οποίος είναι και αφετηρία της διερεύνησης του ζητήματος. Υποστηρίζει ότι δεν υφίστανται οντότητες σε αλλότρια χωροχρονική διάσταση από τα υλικά σωματίδια και το ερώτημα που αναφύεται εστιάζει στη σχέση νοητικών και φυσικών ιδιοτήτων. Ο κλασικός αναγωγιστής φυσικαλιστής αναγάγοντας τις νοητικές σε φυσικές ιδιότητες εντέλει τις ταυτίζει με φυσικές. Ο αντιαναγωγιστικός φυσικαλισμός αποδέχεται ότι οι νοητικές ιδιότητες δομούν ένα ανεξάρτητο πεδίο ιεραρχικά ανώτερο που δεν ανάγεται στο φυσικό πεδίο. Πλέον, ο σύγχρονος φυσικαλισμός αποδέχεται έναν οντολογικό φυσικαλισμό με έναν δυϊσμό ιδιοτήτων. Αφετηρία των εγκόσμιων πραγματώσεων είναι οι φυσικές ιδιότητες. Ωστόσο, μέσα από δυναμική διαδικασία συγκροτούνται σύνθετες δομές και διατάξεις νοητικότητας οι οποίες δεν δύναται να αναχθούν στις φυσικές ιδιότητες.⁹⁷

Το πρόβλημα ωστόσο του δυϊσμού των ιδιοτήτων, της αλλότριας υπόστασής τους, του διαχωρισμού τους σε φυσικές και νοητές, για πολλούς διατηρούνταν απροσπέλαστο. Το 1961, ο Ernest Nagel, κατέθεσε τη δική του πρόταση. Η θεωρία της αναγωγής εστιάζει στη σχέση ανάμεσα σε δύο αλλότριες θεωρίες. Την θεωρία προς αναγωγή και τη θεωρία που λειτουργεί ως βάση της αναγωγής. Αν η πρώτη ονομαστεί T2 και η δεύτερη T1, για να αναχθεί η T2 στην T1 θα πρέπει οι νόμοι της να παράγονται από τη T1. Η T2 δηλαδή να υφίσταται ως υποσύνολο της T1. Αυτό καθίσταται ακόμη πιο δύσκολο από τη στιγμή που το λεξιλόγιο των δύο θεωριών είναι εντελώς διαφορετικό μεταξύ τους. Για να συνδεθούν έγκυρα οι προκείμενες των δύο θεωριών θα πρέπει να εντοπιστούν προκείμενες που να συνδέουν τα δύο αλλότρια λεξιλόγια. Προκείμενες που να λειτουργήσουν ως *γεφυροποιές αρχές*. Αυτές οι γεφυροποιές αρχές δύναται να έχουν είτε τον χαρακτήρα του *ορισμού*, είτε τον χαρακτήρα εμπειρικά θεμελιωμένων *νόμων συσχέτισης*, χωρίς απαραίτητα οι δύο παραπάνω εκδοχές να είναι αλληλοαποκλειόμενες.⁹⁸

Το 1967 ο Hilary Putnam με το άρθρο του «Psychological Predicates» ανατρέπει την αναγωγιστική θεωρία του φυσικαλισμού δημιουργώντας την θεωρία του *λειτουργισμού*. Ένα βασικό αντεπιχείρημα στον φυσικαλισμό είναι η θεωρία της *πολλαπλής πραγμάτωσης*. Ο φυσικαλισμός δεχόταν ότι για να πονά κάποιος ον ερεθίζονται οι κατάλληλες ίνες μεταφέροντας το μήνυμα σε συγκεκριμένους νευρώνες του εγκεφάλου. Ωστόσο αισθήματα πόνου βιώνουν και όντα που οι νευρώνες του εγκεφάλου τους είναι αλλότριοι του ανθρώπινου. Δηλαδή κάθε νοητικό συμβάν δεν συνδέεται αποκλειστικά με μία συγκεκριμένη φυσική δομή αλλά με πολλαπλές. Επομένως αναιρείται η φυσικαλιστική θέση ότι υφίσταται ταύτιση νοητικών- φυσικών συμβάντων.⁹⁹

Αφετηρία του λειτουργισμού είναι η θέση ότι η *νοητικότητα* συνιστά μία μορφή *αιτιακής λειτουργίας* η οποία επιδιώκει έναν σκοπό ιδιαίτερα ενδεικτικό του όντος που την πραγματώνει. Η νοητική λειτουργία συνιστά μία εσωτερική λειτουργία που επιτελείται με την είσοδο στο εσωτερικό του υποκειμένου μίας αισθητηριακής πρόσληψης, και πρόκληση εξαιτίας της συμπεριφορικών εκρών.¹⁰⁰

⁹⁷Στο ίδιο, 340-341.

⁹⁸Στο ίδιο, 341-343.

⁹⁹Στο ίδιο, 123.

¹⁰⁰Στο ίδιο, 133.

Με τον λειτουργισμό ακυρώνεται η καρτεσιανή μεταφυσική της υποκειμενικότητας, το οντολογικό της υπόστρωμα, και τηρείται μία αποστασιοποιημένη θέση αφενός στον μονισμό και αφετέρου στον δυισμό.¹⁰¹

Επειδή για τον λειτουργισμό ένα κομβικό σημείο συνιστούν οι συμπεριφορικές απαντήσεις στα αισθητηριακά ερεθίσματα, υφίσταται και ένα είδος συγγένειας με τη *συμπεριφορική θεωρία* της νοητικότητας. Για τον λειτουργισμό όμως η νοητικότητα είναι *εσωτερική, αιτιακή ιδιότητα*, έχει ευρύτερο χαρακτήρα και δεν περιορίζεται αποκλειστικά σε παρατηρήσιμες καταστάσεις. Οι νοητικές λειτουργίες δημιουργούνται αιτιακά από άλλες νοητικές λειτουργίες και δημιουργούν με τη σειρά τους αιτιακά άλλες νοητικές λειτουργίες. Συνιστούν ενδότερο μέρος της αιτιακής οργάνωσης του κόσμου συγκροτώντας ένα πολύπλοκο αιτιακό πλέγμα, το οποίο σχετίζεται με τα φαινόμενα του κόσμου αλληλοεπιδρώντας μαζί τους με τη μορφή αισθητηριακών *εισροών* και συμπεριφορικών *εκροών*. Ο λειτουργισμός αποτυπώνει την *ολιστική εκδοχή* της νοητικότητας. Υπερκερνά έτσι το μειονέκτημα του συμπεριφορισμού, ο οποίος συνδέει την εκδήλωση μίας συμπεριφοράς στο συσχετισμό της με μία συγκεκριμένη επιθυμία και συγκεκριμένη πεποίθηση.¹⁰²

Η θεωρία του λειτουργισμού συνάντησε στην πορεία της την επιστήμη της τεχνητής νοημοσύνης και διατυπώθηκε η άποψη ότι υφίσταται αναλογία ανάμεσα στη λειτουργία του εγκεφάλου και του ηλεκτρονικού υπολογιστή. Ο εγκέφαλος παρομοιάζεται με το υλικό από το οποίο είναι κατασκευασμένος ο υπολογιστής, ενώ η νοητική λειτουργία παρομοιάζεται με το λογισμικό του. Ο νους επεξεργάζεται τις προσλαμβάνουσες αισθητηριακές ροές όπως πράττει το λογισμικό του υπολογιστή με τα δεδομένα που του παρέχονται, και μετά παράγει συμπεριφορικές αντιδράσεις όπως συμβαίνει με τα αποτελέσματα της επεξεργασίας των δεδομένων εκ μέρους του λογισμικού του υπολογιστή. Με την συγκεκριμένη ερμηνεία απορρίπτεται ο συσχετισμός των νοητικών λειτουργιών με βιολογικά χαρακτηριστικά. Ο εγκέφαλος θα μπορούσε να συμπεριληφθεί στον απερίοριστο αριθμό ηλεκτρονικών υπολογιστών με ανάλογα προγράμματα τεχνητής νοημοσύνης.¹⁰³

Ο John Searle απορρίπτει την παραπάνω ακραία παρέκκλιση του λειτουργισμού, την εξομίωσή του με τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές, καθώς υποστηρίζει ότι τα προγράμματα των ηλεκτρονικών υπολογιστών διαθέτουν αποκλειστικά *τυπικές, συντακτικές* λειτουργίες, ενώ αντίθετα οι νοητικές λειτουργίες υπερβαίνουν το συντακτικό των συμβόλων και παράγουν *περιεχόμενα με σημασία*. Τεκμηριώνει τη θέση του με το νοητικό παράδειγμα του *κινέζικου δωματίου*, στο οποίο αποδεικνύεται ότι δεν αρκεί να χειρίζεται κανείς τα κινέζικα σύμβολα ακολουθώντας ένα αγγλικό εγχειρίδιο χρήσης τους για να αποδειχτεί ότι ξέρει κινέζικα. Η προσομοίωση δεν αρκεί από μόνη της για να δημιουργήσει νόημα και σημασία. Η λειτουργία της νόησης δεν μπορεί επομένως να διαχωριστεί από τις βιολογικές λειτουργίες. Τα βασικά της χαρακτηριστικά, η *συνείδηση*, η *προθετικότητα*, η *υποκειμενικότητα* και η *νοητική αιτιότητα* συνιστούν μέρος της ανθρώπινης διαδρομής ομού της θρέψης, της αίσθησης, της σωματικής κίνησης, της βιολογικής αναπαραγωγής.¹⁰⁴

¹⁰¹M. Βενιέρη, «Λειτουργισμός και Qualia», (Αθήνα: Δευκαλίων, τομ. 20, τχ. 2, Δεκέμβριος 2002) 199.

¹⁰²Kim, *Η Φιλοσοφία του Νου*, 135-138.

¹⁰³John Searle, *Νους, Εγκέφαλος και Επιστήμη*, μτφρ. Κώστας Χατζηκυριάκου (Ηράκλειο Κρήτης, ΠΕΚ, 1999) 25.

¹⁰⁴Στο ίδιο, 29-32.

Ο Αριστοτέλης μετακινείται από τις παραδοσιακές προσλήψεις και ανπλήψεις περί δυϊσμού σώματος και ψυχής σε μία *λειτουργιστική αντίληψη*, στην οποία η ψυχή κατέχει θέση υποστρώματος επιστήμης και θεωρίας. Με την ύπαρξη της ψυχής υφίσταται και η αυτόνομη ενέργεια που καθορίζει την ολότητα του ενσώματος όντος, το οποίο συνιστά συναίρεση των λειτουργικών κατηγορημάτων του σώματος.¹⁰⁵

Αφού η ψυχή διαθέτει την ικανότητα της νοητικής λειτουργίας, η ενεργοποίηση της καθιστά το ανθρώπινο υποκείμενο κάτοχο προθετικότητας, της ενδιάθετης δυνατότητας η νόησή του να κατευθύνεται προς τα νοητά.¹⁰⁶

Οι τρεις βασικές λειτουργίες της ψυχής που προαναφέρθηκαν, η θρεπτική, η αισθητική και η νοητική, συνιστούν τρία διακριτά επίπεδα μεν τα οποία δύναται να συλλάβει η λογική, στην έμψυχη ωστόσο ύπαρξη συνεπλέκονται και μεταξύ τους για να ερμηνευθούν ψυχονοητικά συμπτώματα όπως η κίνηση, η επιθυμία η βούληση και η πράξη. Ταυτόχρονα υφίσταται και ιεράρχηση μεταξύ τους. Το θρεπτικό ή γεννητικό αφενός τοποθετείται στην κατώτερη κλίμακα, αφετέρου όμως συνιστά προϋπόθεση για την λειτουργία των άλλων δύο. Μέσω του θρεπτικού-γεννητικού δεν εξασφαλίζεται μόνο η επιβίωση του επιμέρους αλλά και η διαιώνιση του είδους, η μετοχή των έμψυχων όντων στο αιώνιο και θείο.¹⁰⁷

Η εντελέχεια συνιστά τον κυριότερο σκοπό του εμψύχου όντος που δεν είναι άλλος από την πραγματοποίηση των ψυχικών του δυνάμεων. Επομένως η εντελέχεια δεν συνιστά αφηρημένη έννοια, αλλά λειτουργική αναγκαιότητα του έμψυχου σώματος που συναρθρώνει στο εσωτερικό της τις επιμέρους εντελέχειες των σωματικών οργάνων. Αν και η ιδιομορφία και η ανεξαρτησία του ποιητικού νου που προσβλέπει προς το πρώτο Ακίνητο Κινούν δημιουργεί ερωτήματα ιδεαλιστικής φύσεως, είναι εναργές ότι το Αριστοτέλης αναφέρεται σε όντα και ουσίες και όχι σε υλικές και πνευματικές διακρίσεις.¹⁰⁸

Ο λειτουργικός συνδυασμός του θρεπτικού, του αισθητικού και του νοητικού, και ιδιαίτερα των δύο τελευταίων, δύναται να ισχυροποιηθεί καλύτερα αν αποδεχτεί κανείς την σκέψη ως κατεξοχήν στοιχείο της νόησης και την συσχέτιση της σκέψης με την γλώσσα. Η ελληνική έννοια λόγος άλλωστε προσδιορίζει την ταυτόχρονη συνύπαρξή τους, την παραδοχή πως *η γλώσσα ενσαρκώνει την σκέψη μέσω της υλικής της ηχοποίησης*. Ουσιαστικά δηλαδή η σκέψη είναι γλώσσα, αποτελεί υλική επεξεργασία της, αυτό συνιστά το οντολογικό της καθεστώς.¹⁰⁹

Με την γλώσσα παράγονται σημασίες, και είναι η συγκεκριμένη αξία που διαφοροποιεί κάθετα την τυπική χρήση της γλώσσας από έναν υπολογιστή και ένα ανθρώπινο υποκείμενο. Η γλωσσική εκφώνηση ενός υπολογιστή, όσο και αν προσομοιώνεται με την ανθρώπινη γλωσσική εκφώνηση, δεν αποκτά ποτέ *τελεστικό χαρακτήρα*, αξιακό υπόβαθρο. Παραμένει στατική, εκμηχανισμένη. Αφού όμως η γλώσσα σημασιοδοτεί, θα πρέπει να υφίσταται μία εσωτερικότερη σχέση μεταξύ του σημαίνοντος, (ηχητική ή γραπτή αποτύπωσης μίας λέξης), του σημαιόμενου, (έννοια), και του αναφερόμενου εξωτερικού αντικειμένου. Η συνείδηση μέσω της προθετικότητας αποβλέπει σε κάποιο πράγμα, συνιστά συνείδηση της

¹⁰⁵ Λάζου, *Άνθρωπος ο Δημιουργός*, 99.

¹⁰⁶ Στο ίδιο, 94.

¹⁰⁷ Στο ίδιο, 99.

¹⁰⁸ Στο ίδιο, 100.

¹⁰⁹ S. Auroux, *Η Φιλοσοφία της Γλώσσας*, μτφρ. Θ. Τραμπούλης, (Αθήνα: Μεταίχμιο, 2005) 209.

συνειδητοποίησης του, αναπαράστασή του. Το επόμενο βήμα οδηγεί στην ονοματοδότηση του πράγματος και μετά στην αντικειμενικοποίησή του. Έτσι, στο εσωτερικό της συνείδησης δημιουργούνται οι υποστάσεις των εννοιών που συνδέουν την σκέψη, την γλώσσα και τα αντικείμενα. Η σημασία δημιουργείται εντός της συνείδησης, η οποία χαρακτηρίζεται από αναστοχασμό, υποκειμενικότητα, προθετικότητα.¹¹⁰

Διαπιστώνουμε λοιπόν την άμεση λειτουργική σύνδεση της προθετικής ιδιότητας της νόησης με τα αντιλήμματα των αισθήσεων, την ανπιστοίχιση της γλώσσας – σκέψης με τα εξωτερικά αντικείμενα. Ωστόσο η συγκεκριμένη λειτουργική σχέση, η οποία εκ πρώτης όψεως φαίνεται να προσδιορίζεται σε μεγάλο βαθμό από την ιδιόμορφη ισχύ της γλώσσας, φωτίζεται διαφορετικά εάν κανείς την εξετάσει υπό το πρίσμα των ερευνών του Piaget και των συνεργατών του.

Οι διεξοδικές τους έρευνες απέδειξαν πως οι γνωσιακή ανάπτυξη των παιδιών στην έναρξή της είναι επί το πλείστον *αισθησιοκινητική* και ελάχιστα νοητική. Το βασικό για την νοητική ανάπτυξη ενός παιδιού είναι η ευχέρεια του να καλλιεργήσει άμεσες, απτικές σχέσεις με τα πράγματα που το περιστοιχίζουν, να αποκτήσει αντίληψη της πρακτικής τους λειτουργίας με βιωματικό, αισθησιακό τρόπο και όχι αναπαραστατικό, αφαιρετικό.¹¹¹

Το αισθητικό τμήμα λοιπόν του του ανθρώπινου οργανισμού διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στην μετέπειτα νοητική του ανάπτυξη. Μετά το θρεπτικό, το οποίο είναι το κατώτερο στην αριστοτελική αλυσίδα, είναι αυτό που συμβάλλει στην μετάβαση σε αφαιρετικές λειτουργίες. Για να πραγματοποιηθεί η μετάβαση από τις φυσικές στις νοητικές λειτουργίες καθοριστικός είναι ο ρόλος της *κοινής αίσθησης* και της *φαντασίας*, οι οποίες λειτουργούν ως γεφυροποιές αρχές ανάμεσα στις δύο προαναφερθείσες λειτουργίες.

Συμπέρασμα

Η ψυχή, στην ενσώματη, ανθρώπινη ύπαρξη, χαρακτηρίζεται από μία σειρά λειτουργιών που συγκροτούν και προσδιορίζουν την ταυτότητά της. Οι συγκεκριμένες λειτουργίες ταυτόχρονα να συνιστούν τα ειδοποιά γνωρίσματα διαφοροποίησης της ανθρώπινης ψυχής από τα άλλα έμψυχα όντα. Σε αυτό καθοριστικό ρόλο διαδραματίζει η λειτουργική σχέση του αισθητικού με το νοητικό. Η αντίληψη των προσίδων δεδομένων του περιβάλλοντος κόσμου μέσω των αισθήσεων δεν περιορίζεται στην αναγκαιότητα της επιβίωσης, αλλά αποκτά και έλλογο, νοητικό χαρακτήρα με την δισυπόστατη φύση του νου σε παθητικό και ποιητικό. Από την πρώτη, αλλοιωμένη σύλληψη του εξωτερικού αντικειμένου από τις αισθήσεις, επακολουθεί η μετάβαση, με τη συνδρομή και της φαντασίας, στον παθητικό νου, η αφαιρετική, μορφική του αποτύπωση, και έπειτα η δημιουργική του επεξεργασία από τον ποιητικό νου. Σε ολόκληρη τη διαδικασία υφίσταται μία ιεραρχία από τα αισθητά στα νοητά, εντούτοις η συγκεκριμένη ιεραρχία δεν αποκλείει τίποτα από το εσωτερικό της, καθώς όλα διατηρούν αιτιακές σχέσεις συλλειτουργίας, η οποία αποσκοπεί αφενός στην γενικότερη εντελέχεια του ανθρώπινου είδους, και αφετέρου στην

¹¹⁰Στο ίδιο, 212,213.

¹¹¹Στο ίδιο, 226.

ειδικότερη, εξατομικευμένη εντελέχεια, της ενεργοποίησης και πλήρωσης των ιδιαίτερων ικανοτήτων εκάστου ατόμου. Στο *Περί Ψυχής* ο Αριστοτέλης αναλύει διεξοδικά τον άνθρωπο στην καθολικότητά του έχοντας ως αφετηρία τα κοινά του χαρακτηριστικά με τα υπόλοιπα όντα στα οποία δίνει ζωή η ψυχή. Ο νους όμως, με ενδιάμεσο τη φαντασία, της οποίας ο γεφυροποιός ρόλος είναι κρίσιμος, συνιστά ένα ειδοποιό στοιχείο διαφοροποίησης, το οποίο προσδίδει και στο υλικό υπόστρωμα των αισθήσεων διαφοροποιημένο χαρακτήρα με έντονο συναισθηματικό αποτύπωμα. Αυτό που διαφαίνεται και εμφανίζεται στο έργο είναι η συλλειτουργική ολότητα με την οποία συλλαμβάνεται το ανθρώπινο ον, στο οποίο, ενώ μπορεί να διακρίνει αφαιρετικά τα επίπεδά του, εντούτοις αναγνωρίζει την αδιαχώριστη, ενσώματη λειτουργία τους.

Η Λοκιανή προσωπική ταυτότητα

Ο John Locke και η εποχή του

Ο John Locke (1632-1704) υπήρξε μία πολυσχιδής προσωπικότητα, της οποίας το έργο εκτείνεται σε πληθώρα γνωστικών αντικειμένων που σχετίζονται με την φιλοσοφία, τη θεολογία, την εκπαίδευση, την οικονομία, ακόμη και την ιατρική. Ταυτόχρονα, έντονη ήταν και η πολιτική δράση ως γραμματέας του Δούκα του Σάφτσμπουρι, εξαιτίας της οποίας εξορίστηκε στην Ολλανδία από το 1683 έως το 1689. Επέστρεψε στην Αγγλία όταν ο προτεστάντης Γουλιέλμος της Οράγγης κατέκτησε την εξουσία και προσέφερε τις πολιτικές του υπηρεσίες μέσω διαφόρων θεσμών, όπως για παράδειγμα ως Επιτρόπου των Εφετών.¹¹²

Σύμφωνα με τον Ζαν Μισέλ Μπενιέ, ο Άγγλος εμπειριστής φιλόσοφος, στην ιστορία της νεωτερικής και σύγχρονης φιλοσοφίας, είναι ισοϋψής του Ντεκάρτ. Γεγονός που του αναγνωρίστηκε έγκαιρα από του Γάλλους διανοητές του Διαφωτισμού, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τον Βολτέρο του οποίου, τα αφειδώλευτα εγκώμια για τον καθοριστικό ρόλο του Λοκ στην μελέτη του ορθού λόγου, ακόμη και σήμερα δεν ηχούν αναχρονιστικά. Είναι πλέον αποδεχτό ότι ο Λοκ καινοτόμησε ανοίγοντας μία προοπτική με γόνιμες προεκτάσεις και στο παρόν.¹¹³

Η περίοδος της φιλοσοφικής δημιουργίας του Λοκ συμπίπτει με την ακμή του ορθού λόγου. Αμφισβητούνται και επαναπροσδιορίζονται οι πατροπαράδοτες αξίες και πεποιθήσεις και προετοιμάζεται το έδαφος για τον Διαφωτισμό. Πρωτοπόροι είναι ο Γαλιλαίος και ο Ντεκάρτ, με τον πρώτο να μαθητικοποιεί την αντίληψη για τη φύση, και τον δεύτερο να τοποθετεί το cogito στο κέντρο ενός καινούριου κοσμοειδώλου στο οποίο ο άνθρωπος διατηρεί το δικαίωμα κυριαρχίας και κατοχής της φύσης. Προς τον επίλογο του 17^{ου} αιώνα ο ορθός λόγος αποκτά τη σημασία της *έλλογης κριτικής ικανότητας* και μέσα από αυτή ξεπηδά η ιδέα της προόδου και της εγκόσμιας ευδαιμονίας. Είναι ένας αιώνας κλασικής ευταξίας, μα και σκεπτικισμού και ανησυχίας. Η οικονομική κρίση οξύνει την αίσθηση του κλυδωνισμού, της ρευστότητας. Συνεπόμενο αποτελούν οι διαδοχικές πολιτικές συγκρούσεις σε ολόκληρη τη γηραιά ήπειρο, με αποκορύφωμα την άμεση αμφισβήτηση του βασιλιά από το αγγλικό Κοινοβούλιο. Το καλλιτεχνικό ρεύμα του μπαρόκ έρχεται να εκφράσει με την πληθωριστική του υπερβολή την κινητικότητα και την ένταση της περιόδου. Η αναστάτωση δεν μπορεί να αφήσει ανέπαφη την γνώση, τη ρηγμάτωση του αριστοτελικού ιδεώδους. Ο Γαλιλαίος υπερβαίνει τον αριστοτελικό ανθρωπομορφισμό αποδεικνύοντας ότι δεν υφίσταται ένα πρώτο Κινούν Ακίνητο, αλλά μαθηματικοί κανόνες οι οποίοι διέπουν την κίνηση του σύμπαντος.¹¹⁴

Άλλο εμβληματικό πρόσωπο το οποίο συμβάλλει στην ανατροπή των παραδομένων ιδεών είναι ο Φραγκίσκος Βάκων (1561-1626). Εφαρμόζει την *εμπειρική μέθοδο* της οποίας βάση αποτελεί η επαγωγή. Παρατηρεί, συγκεντρώνει στοιχεία, καταλογογραφεί, προβαίνει σε γενικεύσεις. Κονιορτοποιεί ψευδαισθήσεις του

¹¹²R.S. Woolhouse, *Φιλοσοφία της Επιστήμης, β' Οι εμπειριστές*, μτφρ. Σ. Τσούρτη, (Αθήνα: Πολύτροπον, 2003), 121.

¹¹³Z. M. Μπενιέ, *Ιστορία της νεωτερικής και σύγχρονης φιλοσοφίας*, μτφρ. Κ. Παπαγιώργης, (Αθήνα: Καστανιώτης, 2001), 186.

¹¹⁴J. Russ, *Η περιπέτεια της ευρωπαϊκής σκέψης*, μτφρ. Κ. Σ. Κατσιμάνης (Αθήνα: τυπωθήτω, 2005), 157-159.

ανθρωπίνου γένους απορρέουσες από προσωπικές, ανέρειστες ιδεοληψίες. Προετοιμάζει το έδαφος του εμπειρισμού.¹¹⁵

Ο Διαφωτισμός, του οποίου ο Λοκ υπήρξε πρόδρομος σε ιδεολογικό επίπεδο, υπονόμωσε το εδραιωμένο μέχρι τότε θρησκευτικό κοσμοείδωλο. Πλέον η ανθρωπίνη ιστορία και ο πολιτισμός δεν συνιστούν μία ετερόνομη έκφραση προερχόμενη από την θεία πρόνοια και επενέργεια, αλλά κατεξοχήν ανθρώπινα δημιουργήματα ερειδόμενα στην ανθρωπίνη γνώση, η οποία με τη σειρά της ερείδεται στην αισθητηριακή πρόσληψη και εμπειρία.¹¹⁶

Με τον Διαφωτισμό επιτελείται η οντολογική αναβάθμιση του εμπειρικού κόσμου έναντι της υπερβατικής πνευματοκρατίας. Η ανάπτυξη της φυσικομαθηματικής επιστήμης συλλαμβάνει τον εμπειρικό κόσμο ως δομή νομοτελειακών σχέσεων και προσδίδει στη φύση ενότητα, ομοιογένεια και αυτοκινησία. Η νευτώνεια φυσική επικυρώνει τις ενδιάθετες, κινησιογενείς ιδιότητες της ύλης, ναρκοθετώντας ουσιαστικά αφενός το αριστοτελικό κοσμοείδωλο του πρώτου Κινούντος Ακίνητου και αφετέρου την καρτεσιανή μηχανιστική εκδοχή. Οι καινούριες, ριζοσπαστικές ερμηνείες υπονομεύουν επίσης και την εναργή διάκριση ανάμεσα στο μεταφυσικό Εκείθεν και στο εμπειρικό Εντεύθεν. Επειδή όμως οι φιλόσοφοι του Διαφωτισμού ακόμη δεν μπορούν να υπερβούν το θεολογικό, μεταφυσικό πνεύμα, το οποίο συνδέουν με τις κανονιστικές αξίες, δεν προσχωρούν ούτε στον υλιστικό μονισμό. Ανάμεσα σε δύο ανπιθέμενες προσλήψεις του κόσμου καταφεύγουν στον *αγνωστικισμό*, ο οποίος ενισχύεται έτι περισσότερο με την *εμπειριστική γνωσιοθεωρία*. Η θεμελιώδης θέση που εκφράζεται είναι ότι ο άνθρωπος διαθέτει πεπερασμένες γνωστικές ικανότητες των οποίων τα όρια προσδιορίζονται από τις αισθήσεις του. Πιστεύεται ότι η γνώση του όντος είναι ανέφικτη και πλέον έχουμε την μετατόπιση της εστίασης στους μηχανισμούς πρόσκτησης της γνώσης. Ο όρος μεταφυσική ανασηματοδοτείται για να ερμηνευθεί ως επιστημολογία. Ουσιαστικά, η όποια γνώση για το ον, εξαρτάται από τις γνωστικές ικανότητες του ανθρώπου. Επιτελείται η ανατροπή της ιεραρχίας με τον Άνθρωπο να αντικαθιστά τον Θεό ως επίκεντρο της γνώσης.¹¹⁷

Ο *εμπειρισμός* θα ερευνήσει τη σχέση μεταξύ των γνώσεων και της αισθητηριακής πρόσληψης των δεδομένων του κόσμου. Θέση του είναι ότι η *εμπειρία των αισθήσεων* προηγείται των νοητικών περιεχομένων, η αλήθεια της γνώσης στηρίζεται στις αισθητηριακές παρατηρήσεις και στη μετέπειτα επεξεργασία τους.¹¹⁸ Ωστόσο, η θέση του εμπειρισμού ότι η εμπειρία είναι αυτή που πληρώνει με περιεχόμενο τις έννοιες και τις νομιμοποιεί δημιουργεί ένα βασικό πρόβλημα. Προκαλώντας μία ρήξη ανάμεσα στο υποκείμενο της γνώσης και στον κόσμο οδηγείται σε μία αντίφαση. Αν η ύπαρξη του κόσμου υφίσταται ανεξάρτητα της εμπειρίας κλονίζεται η εσωτερική του συνέπεια, αφού η γνώση προσφέρεται αποκλειστικά από τις αισθήσεις και την εμπειρία και δεν δύναται να προέλθει από αλλού.¹¹⁹

Το μηχανιστικό-ντετερμινιστικό μοντέλο που ηγεμόνευσε την συγκεκριμένη ιστορική περίοδο ως προς την κατανόηση του σύμπαντος εφαρμόστηκε κατ' αναλογία στο

¹¹⁵Russ, *Η περιπέτεια της ευρωπαϊκής σκέψης*, 165.

¹¹⁶ Αν. Λάζου, *Ο John Lock & το Δοκίμο για την Ανθρώπινη Νόηση*, (Αθήνα: Αρναούτης, 2015), 8.

¹¹⁷Π. Κονδύλης, *Η Κριτική της Μεταφυσικής στη Νεότερη Σκέψη*, (Ηράκλειο Κρήτης: ΠΕΚ, 2017), τόμος α', 313-317.

¹¹⁸Woolhouse, *Φιλοσοφία της Επιστήμης, β' Οι εμπειριστές*, 11.

¹¹⁹Λάζου, *Ο John Lock & το Δοκίμο για την Ανθρώπινη Νόηση*, 21.

ανθρώπινο σώμα το οποίο προσεγγίστηκε ως μηχανή και στην ανθρώπινη ψυχή η οποία αναλύθηκε ως αιπακή οργάνωση των στοιχείων της. Πλείστες έννοιες της σύγχρονης ψυχολογίας, όπως οι συνειρμοί, τα συναισθήματα, τα ορμέμφυτα, τα αντανακλαστικά κ.α. αναδύθηκαν και μελετήθηκαν τον 17^ο αιώνα.¹²⁰

Στους θεμελιωτές του εμπειρισμού ως φιλοσοφικού ρεύματος είναι και ο John Locke. Ξεκινάει την επεξεργασία του έργου του *Δοκίμιο για την ανθρώπινη νόηση* το 1660 περίπου, αν και το δημοσίευσε πρώτη φορά το 1690. Εκπεφρασμένη στόχευση της προσπάθειάς του ήταν η τεκμηριωμένη και διεξοδική έρευνα των *αρχών της ανθρώπινης νόησης*, της αλήθειας που απορρέει από αυτή σε διάφορα πεδία του ανθρώπινου βίου. Προκειμένου να επιτευχθεί η φιλοδοξία έπρεπε πρώιστα να υπερκεραστεί ο πυρρώνεια στάση του σκεπτικισμού που επανακάμπτει εκείνη την περίοδο εκφράζοντας την αδυναμία του ανθρώπου να καταστεί κάτοχος της αλήθειας. Η συγκεκριμένη φιλοσοφική στάση ναρκοθετεί την έλλογη κριτική σκέψη και ποντίζει το πνεύμα στην αταραξία του νου. Ο Λοκ εκφράζει και αυτός την επιφύλαξή του για την δυνατότητα κατάκτησης της αλήθειας, εντούτοις διατρανώνει και την αισιοδοξία του ότι το ανθρώπινο υποκείμενο δύναται να γνωρίσει κάποια πράγματα, και κυρίως να διαμορφώσει μία ηθική στάση ζωής. Ο άνθρωπος δεν δύναται να είναι παντογνώστης, δύναται όμως να αξιοποιήσει τις δυνατότητες που του έδωσε ο Θεός και να γνωρίσει όσα σχετίζονται με την συμπεριφορά του, την αρετή του. Με αφετηρία την συγκεκριμένη πεποίθηση ξεκινά τη μελέτη της ανθρώπινης νόησης.¹²¹

Ο συνδυασμός αισθησιοκρατίας και ενδοσκοπήσης που χαρακτηρίζει το έργο του φιλοσόφου προκειμένου να διερευνήσει την ύπαρξη ανπιθέμενων ιδιοτήτων στην σχέση φύσης και ανθρώπου, συνετέλεσε στην καλλιέργεια τάσεων της επιστήμης της ψυχολογίας, όπως ο υλιστικός φυσικοεπιστημονισμός και η πειραματική ψυχολογία.¹²²

Δοκίμιο για την Ανθρώπινη Νόηση

Η αφετηριακή θέση του Λοκ στο *Δοκίμιό* του είναι ότι η *νόηση* παρέχει στον άνθρωπο ένα ασύγκριτο πλεονέκτημα σε σύγκριση με τα υπόλοιπα όντα τα οποία περιορίζονται στο πεδίο των αισθήσεων. Η λειτουργία της μοιάζει με αυτή του οφθαλμού, ο οποίος, ενώ μπορεί να δει τα πράγματα και τα όντα, δεν μπορεί να δει τον εαυτό του. Η νόηση συνδράμει στο να ανπιληφθεί ο άνθρωπος τον κόσμο, ωστόσο η ίδια δεν ανπιλαμβάνεται τον εαυτό της. Για να επιτευχθεί η αυτοσυνειδητοποίησή της χρειάζεται να αποστασιοποιηθεί κανείς από αυτή και με την κατάλληλη τεχνική να την καταστήσει αντικείμενο της μελέτης του. Η συγκεκριμένη μελέτη αφενός είναι ευχάριστη, αφετέρου θα τον συνδράμει καθοριστικά στην μελέτη άλλων αντικειμένων και καταστάσεων.¹²³

Στην απόπειρά του να συλλάβει την λειτουργία της νόησης δεν θα αναζητήσει την οντολογία της, αλλά, ακολουθώντας μία απλή, *ιστορική μέθοδο* θα εκθέσει τους τρόπους με τους οποίους η νόηση συλλαμβάνει τις έννοιες των όντων. Εκφράζει

¹²⁰Στο ίδιο, 135.

¹²¹Woolhouse, *Φιλοσοφία της Επιστήμης, β' Οι εμπειριστές*, 120-122.

¹²²Λάζου, *Ο John Locke & το Δοκίμιο για την Ανθρώπινη Νόηση*, 136.

¹²³J. Locke, *Δοκίμιο για την ανθρώπινη νόηση*, μτφρ. Χρ. Ξανθόπουλος, (Αθήνα: Παπαζήσης, 2016), 1.1.1.

επίσης τον *σκεπτικισμό* του για τη συγκεκριμένη δυνατότητα και την ανακάλυψη της αλήθειας, καθώς εύκολα διαπιστώνει κάποιος την αντιφατικότητα που έχουν οι θέσεις των ανθρώπων και την βεβαιότητα με την οποία διατρανώνουν τις απόψεις τους. Για την επίτευξη του στόχου του θα μελετήσει τα πρωτότυπα των ιδεών, την επίγνωση που έχει η νόηση των ιδεών, και τέλος θα εξετάσει τη συμφωνία των ανθρώπων με προτάσεις που διατυπώνουν κάποια αλήθεια, ενώ για την συγκεκριμένη αλήθεια δεν υφίσταται βέβαιη γνώση.¹²⁴

Έμφυτες ιδέες

Σε αντίθεση με μία παγιωμένη άποψη της εποχής του, ο Λοκ υποστηρίζει ότι δεν υφίστανται έμφυτες ιδέες στο νου, και οι άνθρωποι δύνανται να φτάσουν στη γνώση αξιοποιώντας τις *φυσικές τους δυνατότητες*. Το ότι υπάρχει μία καθολική συμφωνία για κάποιες έννοιες αυτό δεν επιβεβαιώνει τη θέση περί έμφυτων ιδεών, αφού σε αυτή την καθολική συναίνεση οι άνθρωποι μπορούν να φτάσουν ακολουθώντας διαφορετική διαδρομή.¹²⁵

Απορρίπτει την άποψη ότι η *αρχή της ταυτότητας* και η *αρχή της μη αντίφασης* είναι έμφυτες, καθώς αμφισβητεί ριζικά την καθολικότητά τους. Είναι ξεκάθαρο ότι τις παραπάνω αρχές τις στερούνται και τα παιδιά και οι άνθρωποι με διανοητικά προβλήματα. Επίσης, αν ήταν έμφυτες στην ψυχή, θα τις αντιλαμβανόταν κανείς άμεσα όπως συμβαίνει με κάθε άλλη εντύπωση και αναπόφευκτα θα τις αντιλαμβάνονταν και οι δύο πρώτες κατηγορίες ανθρώπων. Καμία πρόταση δεν δύναται να υφίσταται στη νόηση και ταυτόχρονα η νόηση να την αγνοεί. Ουσιαστικά η θέση αυτή υπονομεύει την βασική αρχή της ταυτότητας γιατί δεν μπορεί κάτι να είναι στο νου και ο νους να μην το αντιλαμβάνεται. Ή είναι στο νου και καθίσταται άμεσα ανιληπτό ή δεν είναι.¹²⁶

Προχωρώντας στην διερεύνηση της *δημιουργίας των ιδεών* αποφαίνεται ότι κάθε άνθρωπος που σκέφτεται συνειδητοποιεί ότι οι σκέψεις του έχουν ως αντικείμενο τις ιδέες του που υπάρχουν στο νου του. Ο νους είναι ένα *λευκό χαρτί* ο οποίος δεν εμπεριέχει έμφυτες ιδέες, αλλά όλες οι ιδέες που αποτυπώνονται σταδιακά πάνω του προέρχονται από την *εμπειρία*. Με την *παρατήρηση* του εξωτερικού κόσμου και των *εσωτερικών νοητικών λειτουργιών της αντίληψης* και του *αναστοχασμού* ο νους αποκτά σταδιακά το περιεχόμενό του.¹²⁷

Η θέση του Λοκ είναι πως η τέλεια γνώση δεν προέρχεται από την εμπειρία, αλλά η εμπειρία παρέχει το *αισθητηριακό, υλικό υπόστρωμα της γνώσης*. Φιλοδοξία του στο πρώτο βιβλίο δεν είναι τόσο να απορρίψει τη θεωρία περί έμφυτων ιδεών, όσο να καταδείξει ότι δεν είναι ενδιάθετη η γνώση. Ορισμένες ιδέες οφείλονται στα αισθητηριακά δεδομένα που καταγράφουν οι αισθήσεις και ορισμένες στις εσωτερικές νοητικές λειτουργίες που επεξεργάζονται τα αισθητηριακά περιεχόμενα.¹²⁸

Η λοκιανή απόρριψη των καρτεσιανών, έμφυτων ιδεών συνιστά σύμφωνα με τον Κασίρερ μία ριζική πράξη αυτονομίας, ανεξαρτητοποίησης, καθώς η γνώση

¹²⁴Στο ίδιο, 1.1.2-3.

¹²⁵Στο ίδιο, 1.2.1-3.

¹²⁶Στο ίδιο, 1.2.5.

¹²⁷Στο ίδιο, 2.1.2.

¹²⁸Woolhouse, *Φιλοσοφία της Επιστήμης*, β' Οι εμπειριστές, 126-127.

απελευθερώνεται από μία εξωγενή, θεολογική προέλευση και διανοίγει τον αυτοδύναμο και αυτόφωτο δρόμο της. Η επίκληση ενδιάθετων αρχών προϋπόθετε την παρουσία και την επέμβαση μίας θεϊκής δύναμης. Η γνώση πλέον θεμελιώνεται πάνω στην ανθρώπινη εμπειρία. Βέβαια σε αρκετά σημεία οι απόψεις του Λοκ είναι αυθαίρετες, εντούτοις με τη μέθοδό του διαυγάζει μία άλλη κατεύθυνση.¹²⁹

Η πηγή των Ιδεών

Αφετηρία των ιδεών είναι οι *αισθήσεις*. Τα αισθητήρια όργανα με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους συλλαμβάνουν και μεταφέρουν στη νόηση τα διακριτικά χαρακτηριστικά των αντικειμένων. Αυτή η δυνατότητα σύλληψης των *αισθητών ποιοτήτων* των αντικειμένων από τα αισθητήρια όργανα και η μεταφορά τους στο νου με τη δημιουργία αντιλήψεων ορίζεται από τον Λοκ ως *αίσθηση*.¹³⁰

Η δεύτερη πηγή της γνώσης εδράζεται στο *εσωτερικό του νου* και στη *λειτουργία* του. Μετά τις πρώτες αισθητηριακές ιδέες, η ψυχή αναστοχάζεται πάνω σε αυτές τις ιδέες και με την συγκεκριμένη νοητική λειτουργία παράγονται νέες ιδέες, οι οποίες δεν δύνανται να αποκτηθούν από τα εξωτερικά ερεθίσματα. Οι ιδέες αυτές είναι διακριτές από τις αισθητηριακές ιδέες και ανήκουν αποκλειστικά στον άνθρωπο. Είναι ένα είδος *εσωτερικής αίσθησης* που ο Λοκ την ορίζει ως *στοχασμό*, ως δυνατότητα δηλαδή του νου να αναστοχάζεται τις εσωτερικές του λειτουργίες. Συνοψίζοντας συμπεραίνει ότι ο συγκερασμός αυτών των δύο λειτουργιών, η αισθητηριακή πρόσληψη των εξωτερικών αντικειμένων και η εξαντικειμενοποίηση των λειτουργιών του νου είναι τα πρωτότυπα πάνω στα οποία εγγράφονται αργότερα και σταδιακά οι υπόλοιπες ιδέες. Διευκρινίζει επίσης ότι με τον όρο *λειτουργίες* δεν αναφέρεται αποκλειστικά στις ενέργειες του νου πάνω στις ιδέες, αλλά συμπεριλαμβάνει και τα *πάθη* που γεννώνται από τις ιδέες.¹³¹

Μία άλλη καίρια αναλογία του Λοκ και ενδεικτική της θέσης του είναι αυτή που ομοιάζει την αντίληψη των ιδεών από την ψυχή με την κίνηση για το σώμα. Η αντίληψη των ιδεών δεν συνιστά την ουσία της αλλά μία από τις *λειτουργίες* της ψυχής. Προέκταση της παραπάνω αναλογίας είναι η σκέψη ότι η ψυχή δεν σκέπτεται υποχρεωτικά αέναα. Ενώ είναι αυταπόδεικτο ότι η ψυχή σκέπτεται δεν είναι εξίσου αυταπόδεικτο ότι σκέφτεται διαρκώς. Η σκέψη είναι μία κατάσταση στην οποία η ψυχή βρίσκεται σε εγρήγορση, όμως αυτό αμφισβητείται για παράδειγμα όταν ο άνθρωπος κοιμάται. Γιατί τότε θα ένιωθε κάποια *ευτυχία* ή *δυστυχία*, θα είχε συνείδηση της συγκεκριμένης κατάστασης που συνιστά απότοκο της σκέψης. Από τη στιγμή που δεν την έχει προφανώς και δεν σκέφτεται. Επομένως, η *συνειδητοποίηση των πράξεων* και των *αισθήσεων*, της *ευχαρίστησης* ή της *απαρέσκειας* που επιφέρουν ώστε να προκαλούν το ανάλογο *κίνητρο*, είναι καθοριστικά για να μπορέσει κάποιος να αντιληφθεί την *προσωπική ταυτότητα*.¹³²

Επιπρόσθετο επιχείρημα του Λοκ για την απουσία των έμφυτων αρχών και της *ένωσης της ψυχής με το σώμα* είναι η διαπίστωση ότι και τα όνειρα ενός ανθρώπου προέρχονται από τον αξιοπερίεργο συνδυασμό των ιδεών που προϋπήρχαν σε αυτόν πριν κοιμηθεί. Διαφορετικά, αν η ψυχή δημιουργούσε δικές της ιδέες, θα έπρεπε στις

¹²⁹ Μπενιέ, *Ιστορία της νεωτερικής και σύγχρονης φιλοσοφίας*, 192.

¹³⁰ Locke, *Δοκίμιο για την ανθρώπινη νόηση*, 2.1.3.

¹³¹ Στο ίδιο, 2.1.4.

¹³² Στο ίδιο, 2.1.10-11.

ιδιωτικές της στιγμές αυτές οι ιδέες να διατηρούνται και να προσφέρουν ευχαρίστηση στο υποκείμενό τους. Ωστόσο, ιδέες τέτοιου είδους δεν ανακαλούνται ποτέ, παρά επανέρχονται αυτές που δημιουργήθηκαν από την ένωση σώματος και ψυχής.¹³³

Ο άνθρωπος λοιπόν αρχίζει να σχηματίζει ιδέες από τη στιγμή που αρχίζει να αντιλαμβάνεται με τις αισθήσεις. Η αίσθηση συνιστά *εντύπωση ή κίνηση* που προκαλείται σε αισθητήριο όργανο παράγοντας ένα είδος *αντιλήμματος* στο νου. Ο νους τότε ενεργοποιεί τις λειτουργίες του, π.χ. την ανάμνηση, τον συλλογισμό, κ.τ.λ. για να τις εντυπώσει. Στην πορεία ο νους αναστοχάζεται πάνω στις λειτουργίες του σχετικά με τις ιδέες της αίσθησης και δημιουργεί σύνολα ιδεών, τους *στοχασμούς*. Αυτή η λειτουργία του νου συνιστά για τον ίδιο το νου αντικείμενο της *ενατένισής του*, αφετηρία της καθολικής του γνώσης. Ο νους σύμφωνα με τον Λοκ διαθέτει την ικανότητα να αντιλαμβάνεται τις εντυπώσεις που του παρέχουν οι αισθήσεις των εξωτερικών αντικειμένων και ταυτόχρονα τις δικές του λειτουργίες όταν επεξεργάζεται τις εντυπώσεις αυτές.¹³⁴

Αξιοσημείωτη είναι εδώ η παρατήρηση του Λοκ ότι τα αντιλήμματα των αισθήσεων επιβάλλουν με τη βία στο νου τις ποιότητές τους, οι οποίες επηρεάζουν μετέπειτα το νου στην επεξεργασία τους. Ο νους δηλαδή αποδέχεται *παθητικά* τα αισθητηριακά δεδομένα και αυτά αναπόφευκτα επιδρούν στην εσωτερική λειτουργία του.¹³⁵

Διαπιστώνεται έως εδώ επομένως μία διαφοροποίηση στον χαρακτήρα των Ιδεών ως προς την πλατωνική παράδοση. Οι λοκιανές ιδέες συνιστούν και περιεχόμενα της νοητικής λειτουργίας, αλλά και περιεχόμενα των αντιλημμάτων των αισθητήριων οργάνων.¹³⁶

Απλές Ιδέες

Τα πράγματα καθεαυτά συγκροτούνται από ετερόκλητες *ιδιότητες*. Οι *ιδιότητες/ποιότητες* που προσλαμβάνουν οι αισθήσεις από τα αντικείμενα δύναται να διαιρεθούν σε *πρωτεύουσες* και *δευτερεύουσες*. *Πρωτεύουσες* είναι εκείνες που παραμένουν στο πράγμα ανεξάρτητα από τις αλλοιώσεις που υφίσταται, από τις διαιρέσεις που θα υποστεί. Αυτές σχηματίζουν τις απλές ιδέες στο εσωτερικό του νου και είναι η στερεότητα, η έκταση, το σχήμα, η κίνηση και ο αριθμός. *Δευτερεύουσες* είναι εκείνες οι οποίες δεν ενυπάρχουν στα πράγματα, αλλά δημιουργούνται στο εσωτερικό του νου από δυνάμεις των αισθητηριακών οργάνων και την επίδραση πάνω τους των πρωτευουσών ιδιοτήτων των πραγμάτων.¹³⁷

Οι αισθήσεις συλλαμβάνοντας τα πράγματα είναι σε θέση να διακρίνουν τις ιδιότητες αυτές και να τις εισάγουν στο νου ως διακριτές, *απλές ιδέες*. Αφού ο νους πληρωθεί από αυτές τις απλές ιδέες δύναται να προχωρά σε μία σειρά διαδικασιών με τις οποίες τις επεξεργάζεται. Για παράδειγμα να τις συγκρίνει να τις συνδυάζει, να τις συναιρεί, και έτσι να δημιουργεί σύμφωνα με τη βούλησή του, πιο περίπλοκες, σύνθετες ιδέες. Ωστόσο, ακόμη και ο πιο αγχίνους νους δεν δύναται να προχωρήσει στην δημιουργία

¹³³Στο ίδιο, 2.1.16-17.

¹³⁴Στο ίδιο, 2.1.23-24.

¹³⁵Στο ίδιο, 2.1.25.

¹³⁶Woolhouse, *Φιλοσοφία της Επιστήμης, β' Οι εμπειριστές*, 128.

¹³⁷Locke, *Δοκίμιο για την ανθρώπινη νόηση*, 2.8.9-10.

των σύνθετων ιδεών, αν προηγουμένως δεν πληρωθεί από την αίσθηση από τις απλές ιδέες των εξωτερικών αντικειμένων, οι οποίες συνιστούν το *υλικό του υπόστρωμα*.¹³⁸

Οι απλές ιδέες που συλλαμβάνονται διαιρούνται σε *τέσσερις κατηγορίες*. Στην πρώτη κατηγορία βρίσκονται όσες ιδέες συλλαμβάνονται μόνο από *μία αίσθηση*. Για παράδειγμα το κόκκινο χρώμα.¹³⁹ Στην δεύτερη κατηγορία βρίσκονται οι ιδέες που συλλαμβάνονται *με περισσότερες από μία αισθήσεις*. Αυτές είναι οι ιδέες του χώρου, του σχήματος, της στάσης και της κίνησης, οι οποίες συλλαμβάνονται κυρίως με την όραση και την αφή.¹⁴⁰ Στην τρίτη κατηγορία ανήκουν οι ιδέες που προέρχονται από τον *στοχασμό*. Από τις συσσωρευμένες ιδέες των αισθητηριακών αντιλήψεων ο νους δημιουργεί καινούριες ιδέες μέσω της ενδοσκόπησης. Οι παραπάνω ιδέες είτε συνιστούν αντικείμενα του στοχασμού του είτε ιδέες προερχόμενες από αντικείμενα. Οι δύο βασικότερες ενέργειες της νου είναι η *νόηση*, που συνιστά την ενέργεια της σκέψης, και η *βούληση*, που συνιστά την ενέργεια της θέλησης. Οι δύο αυτές ενέργειες ορίζονται και ως *δυνατότητες*.¹⁴¹ Στην τέταρτη κατηγορία τοποθετούνται *οι ιδέες που εισάγονται στο νου και με τις αισθήσεις και με τη νόηση*. Αυτές είναι οι απλές ιδέες της απόλαυσης και των αντιθέτων της, όπως π.χ. του πόνου. *Τα πάθη* που προανέφερε ο Λοκ. Οποιαδήποτε ιδέα και αν δημιουργηθεί, είτε με τις αισθήσεις είτε με τον στοχασμό, αναπόφευκτα θα προκαλέσει στον άνθρωπο κάποιο από τα δύο είδη παθών.¹⁴²

Ως ιδέες ορίζεται οπδήποτε ο νους συνειδητοποιεί στον εαυτό του, ή συνιστά άμεσα αντικείμενο της αντίληψής του, της σκέψης, ή της νόησης. Οι ιδέες στο εσωτερικό του νου, οι οποίες προέρχονται από τις αισθήσεις, μοιάζουν λιγότερο με το πράγμα από το οποίο αντλήθηκαν και περισσότερο στο όνομα που εκφράζει την ιδέα. Εντούτοις, ο ήχος του ονόματος ανακαλεί άμεσα το πράγμα, τις ποιότητες του πράγματος που γέννησαν την ιδέα του και το όνομά της.¹⁴³

Η αντίληψη

Η αντίληψη είναι η πρωταρχική και η απλούστερη ιδέα του νου κατά τη διάρκεια της οποίας ο νους είναι *παθητικός* και καταγράφει οπδήποτε αντιλαμβάνεται. Η αντίληψη πραγματοποιείται όταν ο νους υποδέχεται την εντύπωση και ο καθένας δύναται να το αντιληφθεί βιωματικά. Οπδήποτε και αν συλλάβουν οι αισθήσεις, οποιαδήποτε τροποποίηση και αν επέλθει στο σώμα, αν δεν αποτυπωθούν στο νου δεν υφίστανται ως αντίληψη.¹⁴⁴

Πολύ συχνά οι ιδέες που γεννώνται από μία αίσθηση υπόκεινται σε αλλαγές όσο οι άνθρωποι ενηλικιώνονται και ασκούν την κρίση τους, ενώ, εξίσου συχνά, αυτό που οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται αισθητηριακά, επηρεάζεται από τις εμπειρίες και τις έξεις τους οι οποίες διαστρεβλώνουν την αισθητηριακή σύλληψη.¹⁴⁵ Αυτό συμβαίνει ιδιαίτερα με την αίσθηση της όρασης, η οποία, ως περιεκτική αίσθηση, μεταφέρει στο

¹³⁸Στο ίδιο, 2.2.1-2.

¹³⁹Στο ίδιο, 2.3.1.

¹⁴⁰Στο ίδιο, 2.5.1.

¹⁴¹Στο ίδιο, 2.6.1-2.

¹⁴²Στο ίδιο, 2.7,1-2.

¹⁴³Στο ίδιο, 2.8.7-8.

¹⁴⁴Στο ίδιο, 2.9.1-4.

¹⁴⁵Στο ίδιο, 2.9.8.

νου το φως, τα χρώματα, μα και τις αλλότριες ιδέες του χώρου, του σχήματος και της κίνησης, Ο συνδυασμός της σύλληψης των παραπάνω μας χειραγωγεί πολλές φορές να αξιολογούμε από έξη τη μία αίσθηση με τα κριτήρια μίας διαφορετικής. Αυτό συμβαίνει διότι ο νους που κάνει τους συνδυασμούς τούς πραγματοποιεί σχεδόν σπιγμαία, εξαιτίας των προηγούμενων έξεων, οι οποίες έχουν δημιουργήσει δράσεις στο εσωτερικό του. Οι συγκεκριμένες δράσεις ανακαλούνται ακαριαία χωρίς ο άνθρωπος να έχει συχνά επίγνωση της καθοριστικής τους λειτουργίας.¹⁴⁶

Εν γένει, η αντίληψη τοποθετείται στην *αφετηρία της γνώσης*, συνιστά την πρώτη λειτουργία της, είναι η βασική οδός μέσω της οποίας συγκροτείται το περιεχόμενο της γνώσης. Η εξασθένηση των αισθήσεων, η ασάφεια των εντυπώσεων και η αδυναμία των ικανοτήτων υπονομεύουν τα περιθώρια της ανθρώπινης γνώσης.¹⁴⁷

Η λειτουργία της αντίληψης και ο σχηματισμός των απλών ιδεών όπως την περιγράφει ο Λοκ ονομάζεται *παραστασιοκρατία*. Ανάμεσα στις φυσικές οντότητες και στο νου υπεισέρχονται οι ιδέες των αισθήσεων, οι οποίες ενεργούν ως σημεία, ως παραστάσεις. Οι συγκεκριμένες παραστάσεις διέπονται από τον αιτιακό δεσμό που παρέχει τη δυνατότητα στις ποιότητες των φυσικών οντοτήτων να δημιουργούν ιδέες στο νου.¹⁴⁸

Η θεωρία που αναπτύσσει ο Λοκ για την αντίληψη, η οποία περιλαμβάνει την έννοια των ιδιοτήτων και τη διαίρεσή τους σε πρωτεύουσες και δευτερεύουσες, παρουσιάζει ορισμένα προβληματικά σημεία. Οι δευτερεύουσες ιδιότητες συνιστούν δυνάμεις που δημιουργούν συναισθήματα στο εσωτερικό της υπόστασής μας. Όμως οι δευτερεύουσες ποιότητες εξαρτώνται από τις πρωτεύουσες ποιότητες. Με τη σειρά τους οι πρωτεύουσες ποιότητες καθορίζονται από το νου. Τα αισθήματα λοιπόν θα πρέπει να γεννώνται και από τις πρωτεύουσες ποιότητες. Επιπλέον, αναλύοντας κανείς τη λειτουργία του νου, οι ιδέες εκλαμβάνονται ως στοιχεία της νόησης που σχετίζονται άμεσα με την αυτόνομη, εξωτερική πραγματικότητα. Ωστόσο, προϋποθέτουν την ταξινόμησή τους και τη συσχέπισή τους με την λειτουργία του νου, γεγονός που υπονομεύει την αποκλειστική, αντανακλαστική τους σύνδεση με τον εξωτερικό κόσμο.¹⁴⁹

Μνήμη

Το επόμενο βήμα που συμβάλλει στην πρόοδο της γνώσης είναι η *μνήμη*. Για να μπορέσει κάποιος να διανοηθεί πρέπει να στηριχτεί στη μνήμη. Η λειτουργία της έγκειται στο να διατηρεί στο νου τις ιδέες που προέρχονται από τον αίσθηση και το στοχασμό. Το επιπυγχάνει με δύο τρόπους. Ο πρώτος ορίζεται ως *ενατένιση*, με την ενεργοποιημένη δηλαδή θέαση της ιδέας που έχει τοποθετηθεί μέσα στο νου από την αντίληψη. Ο δεύτερος είναι η μνήμη που μοιάζει με *αποταμειυτήριο ιδεών*. Επειδή ο νους συσσωρεύει πολλές ιδέες οι οποίες δεν του είναι όλες ανά πάσα στιγμή χρήσιμες, αποταμειύει ορισμένες από αυτές, τις εξοβελίζει από τη θέασή τους, και τις ανακαλεί όταν η περίσταση το απαιτεί. Μερικές τις ανακαλεί με μεγαλύτερη ενάργεια και άλλες

¹⁴⁶Στο ίδιο, 2.9.9-10.

¹⁴⁷Στο ίδιο, 2.9.15.

¹⁴⁸Λάζου, *Ο John Lock & το Δοκίμο για την Ανθρώπινη Νόηση*, 33.

¹⁴⁹Στο ίδιο, 43.

με μικρότερη. Το σημαντικό είναι ότι δύναται να ανακληθούν χωρίς τη συνδρομή των υλικών ποιοτήτων με τις οποίες συνελήφθησαν από τις αισθήσεις.¹⁵⁰

Για να διατηρηθούν οι ιδέες στη μνήμη συμβάλλουν ιδιαίτερα η *προσοχή* και η *επανάληψη*. Ωστόσο ακόμα βαθύτερα εντυπώνονται οι ιδέες που ακολουθούνται από *ευχαρίστηση* ή *πόνο*. Με τον τρόπο αυτό η μνήμη επηρεάζει και τις μελλοντικές αποφάσεις των ανθρώπων υποδεικνύοντάς τους τις επιλογές τους. Επίσης οι ιδέες δύναται να αποτυπωθούν στη μνήμη από ένα αντικείμενο που έχει συλληφθεί άπαξ από την αίσθηση, ενώ συμβαίνει ενίοτε αντικείμενα που έχουν συλληφθεί επαναληπτικά από τις αισθήσεις να μην αφήνουν τα αποτυπώματά τους στη μνήμη. Ο νους φαίνεται να επιδιώκει να προστατευτεί από οποιαδήποτε βαθιά εγχάραξη στο εσωτερικό του. Είναι γεγονός ότι οι ιδέες γρήγορα σβήνουν από το νου και ο νους φαίνεται κάποιες φορές να μην εγχαράχτηκε ποτέ από αυτές. Αυτό που φαίνεται αδιαμφισβήτητο είναι ότι, αν οι ιδέες δεν επαναλαμβάνονται μέσω της αίσθησης ή του στοχασμού και της ανάκλησης των αντικειμένων που τις ενεργοποίησαν, στο τέλος αποδυναμώνονται και εξαφανίζονται. Στην υγιή λειτουργία της μνήμης φαίνεται να συνδράμει επίσης και η υγιής κατάσταση του σώματος, καθώς έχει παρατηρηθεί ότι μία ασθένεια αποδυναμώνει τις ιδέες του νου.¹⁵¹

Στη μνήμη παραμένουν οι ιδέες που επαναλαμβάνονται μέσω της ανάκλησης των αντικειμένων που τις παρήγαγαν. Είναι κυρίως αυτές που δημιουργούνται από βασικές ποιότητες των σωμάτων, αυτές που επηρεάζουν τα σώματά μας, και αυτές που προσδιορίζουν τα όντα. Σε αυτή τη δευτερογενή αντίληψη ο νους με κινητήρια λειτουργία τη *θέληση* έχει ενεργό χαρακτήρα προσανατολιζόμενος προς την ιδέα. Ενίοτε η ιδέα ανακαλείται αυτοφυώς και κάποιες άλλες φορές εξαιτίας έντονων παθών. Κάθε φορά που ο νους την ανακαλεί την ανακαλεί με τη μορφή που είχε στην προηγούμενη ανάκλησή της. Δύο καθοριστικά προβλήματα που εμφανίζονται στη μνήμη και δυσχεραίνουν το έργο της είναι η *λήθη* και η *βραδύτητα*. Πολλές φορές η ιδέα που έχει ένας άνθρωπος για ένα αντικείμενο χάνεται και αναπόφευκτα επέρχεται η άγνοια. Με την βραδύτητα οι ιδέες που είναι αποταμιευμένες στην μνήμη δεν ανασύρονται όταν η περίσταση το απαιτεί την κατάλληλη στιγμή και έτσι ο άνθρωπος δεν δύναται να εκφράσει την γνώμη του.¹⁵²

Ενεργητικός νους – σύνθετες ιδέες

Έως εδώ ο Λοκ περιέγραψε ουσιαστικά την παθητική λειτουργία του νου ενώ σχηματίζει τις απλές ιδέες. Όμως ο νους δεν εξαντλείται στην παθητική του λειτουργία, αλλά διαθέτει και μία *ενεργητική*, την οποία πραγματοποιεί με τις παρακάτω ενέργειες.

Πρώτα συνδυάζει τις απλές ιδέες και με τον συνδυασμό του δημιουργεί καινούριες *σύνθετες ιδέες*. Δεύτερον, δημιουργεί *σχέσεις* ανάμεσα σε ιδέες, όπως για παράδειγμα η ιδέα της ομοιότητας, χωρίς εντούτοις να διαμορφώνει μία καινούρια ιδέα. Τρίτον, στοχεύει με την *αφαίρεση* να διακρίνει μία ιδέα από τις υπόλοιπες που συγκροτούν το ίδιο αντικείμενο.¹⁵³

¹⁵⁰Locke, *Δοκίμιο για την ανθρώπινη νόηση*, 2.10.1-2.

¹⁵¹Στο ίδιο, 2.10.3-5.

¹⁵²Στο ίδιο, 2.10.6-9.

¹⁵³Στο ίδιο, 2.12.1.

Οι *σύνθετες ιδέες* δημιουργούνται από την *άθροιση των απλών*. Η νόηση διαθέτει τη δυνατότητα να διαιρεί και να πολλαπλασιάζει το περιεχόμενο των σκέψεών της σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό από την ποσότητα την οποία έχει συγκεντρώσει μέσω της αίσθησης και του στοχασμού. Διαθέτει δηλαδή την δυνατότητα να συνδυάσει τις προερχόμενες από την αίσθηση απλές ιδέες και να κατασκευάσει καινούριες. Οι σύνθετες ιδέες διαιρούνται σε τρεις τάξεις: *των τρόπων, των υποστάσεων και των σχέσεων*¹⁵⁴

Οι *ιδέες των τρόπων* είναι σύνθετες ιδέες οι οποίες δεν προϋπάρχουν απαραίτητα ως ανεξάρτητες οντότητες αλλά δημιουργούνται ως προσθήκη στις υποστάσεις. Οι *ιδέες των υποστάσεων* αποτελούν συσχέτιση απλών ιδεών, οι οποίες ωστόσο πιστεύεται ότι εκπροσωπούν διαφορετικά αντικείμενα που υπάρχουν μόνα τους. Τις *σύνθετες ιδέες των σχέσεων* αυτό που τις διακρίνει είναι η σύγκριση δύο ιδεών.¹⁵⁵

Η λειτουργία της νόησης

Ο νους με την *ενδοσκόπηση* αντιλαμβάνεται ότι η σκέψη προσδιορίζει το εσωτερικό του. Στην σκέψη μάλιστα εντοπίζει μία ετερόκλητη ποικιλία διαβαθμίσεων που την καθορίζουν. Με τη *αίσθηση* εντυπώνονται στην σκέψη με τη μορφή της ιδέας τα ερεθίσματα των εξωτερικών αντικειμένων. Η επαναφορά μίας ιδέας άνευ της παρουσίας του αντικειμένου ονομάζεται *επανάληψη*. Αν ο νους αναζητά με πείσμα μία ιδέα στο εσωτερικό του αυτό ονομάζεται *αναπόληση*. Αν μία ιδέα μελετάται εταστικά ονομάζεται *στοχασμός*. Αν οι ιδέες παρευρίσκονται στο νου χωρίς να τους δίδεται σημασία ονομάζεται *ονειροπόληση*. Όταν οι ιδέες εντυπώνονται στη μνήμη το συγκεκριμένο ονομάζεται *προσοχή*. Όταν ο νους εσπιάζει και εντρυφεί σε κάθε ιδέα ονομάζεται *εξέταση*. Το *όνειρο* σχετίζεται με ιδέες που διατρέχουν το νου χωρίς κάποιο εξωτερικό ή εσωτερικό ερέθισμα. Τέλος, το να ονειροπολεί κανείς με τα μάτια ορθάνοιχτα ορίζεται ως *έκσταση*.¹⁵⁶

Συνεχίζοντας την εμπειρική του παρατήρηση διαπιστώνει ότι στον νου ενός ανθρώπου υπάρχουν διάφορες ιδέες με διαβαθμίσεις στην προσοχή που τους δίνεται. Κάποιες φορές η σκέψη εσπιάζει εξαντλητικά και επίμονα σε μία ιδέα και παραβλέπει τις υπόλοιπες, ενώ σε άλλες περιπτώσεις ο νους μόλις που αντιλαμβάνεται τη δέσμη των ιδεών που ενυπάρχουν στο εσωτερικό του. Από την παραπάνω εμπειρική διαπίστωση ο Λοκ εξάγει το συμπέρασμα ότι πιθανότατα η σκέψη συνιστά *ενέργεια* και όχι ουσία της ψυχής.¹⁵⁷

Επιμέρους ιδέες των απλών ιδεών της αίσθησης και του στοχασμού, συνιστούν οι ιδέες της *απόλαυσης* και του *πόνου*. Κάθε σωματική αίσθηση συνοδεύεται από την απόλαυση και τον πόνο και το αυτό παρατηρείται και στην νοητική λειτουργία. Η γνώση τους είναι προϊόν της εμπειρίας και ο αποτελεσματικότερος τρόπος να τις προσδιορίσουμε είναι συσχετίζοντας τις με το *καλό* και το *κακό*. Ως καλό ορίζεται αυτό που παρέχει *απόλαυση* ή αμβλύνει τον *πόνο*, και ως κακό ορίζεται αυτό που προκαλεί

¹⁵⁴Στο ίδιο, 2.12.2.

¹⁵⁵Στο ίδιο, 2.12.3-6.

¹⁵⁶Στο ίδιο, 2.19.1-2

¹⁵⁷Στο ίδιο, 2,19.3-4

ή οξύνει τον πόνο και περιστέλλει την απόλαυση. Η συγκεκριμένη λειτουργία δημιουργεί την εσωτερική αίσθηση των παθών.¹⁵⁸

Άλλη χαρακτηριστική ιδιότητα του ενεργητικού νου είναι οι *μικτοί τρόποι*. Οι μικτοί τρόποι συνιστούν *συνδυασμό απλών ιδεών ετερόκλητων ειδών*, οι οποίες ιδέες δεν δύναται να καταστούν ανπληπές ως ιδιότητες υπαρκτών οντοτήτων, αλλά συνιστούν αυτόνομες και διάσπαρτες ιδέες που ενώνονται από το νου διαφοροποιούμενες έτσι από τις σύνθετες ιδέες των υποστάσεων. Αφού εντυπωθούν στο νου οι απλές ιδέες αυτός δύναται να ενεργήσει πάνω τους, να τις συνδυάσει, να τις ενώσει με έλλογο τρόπο, και εντέλει να δημιουργήσει καινούριες ιδέες οι οποίες δεν είναι απαραίτητο να ενυπάρχουν στον εμπράγματο κόσμο. Οι συγκεκριμένες ιδέες αποκαλούνται *έννοιες*.¹⁵⁹ Αφού δηλαδή προηγηθεί η ένωση των μερών των διακριτών, απλών ιδεών σε μία νέα σύνθετη έννοια, στην έννοια αυτή ενεργοποιημένος ο νους δίνει ένα *όνομα*. Ο βασικός λόγος για τον οποίο ο νους ενεργοποιείται προς την παραπάνω κατεύθυνση είναι γιατί στόχος της γλώσσας είναι να συμβάλλει στην ανταλλαγή νοημάτων μεταξύ των ανθρώπων. Αυτό επιτυγχάνεται εντελέστερα με την συγκέντρωση ιδεών σε μικτούς τρόπους και την ονοματοθεσία τους, η οποία συνδράμει ιδιαίτερα στην καλύτερη λειτουργία της μνήμης.¹⁶⁰

Οι μικτοί τρόποι λοιπόν συγκροτούν τις ιδέες τους με τρεις τρόπους. Πρώτον, με την εμπειρία και την παρατήρηση των αισθητών όντων. Δεύτερον, με τον συσχετισμό απλών ιδεών στο νου ή με την δημιουργία καινούριων. Τρίτον, με την προσπάθεια να αναλυθούν τα ονόματα (έννοιες), οι ιδιότητες των οποίων δεν κατέστησαν ποτέ ανπληπτά από τις αισθήσεις.¹⁶¹

Οι βαθμοί της γνώσης

Μία καθοριστική αιτία της διαφορετικής ενάργειας της γνώσης που διαθέτουν οι άνθρωποι οφείλεται στην *προσωπική αντίληψη του νου* για τον συσχετισμό των ιδεών του. Η ανθρώπινη γνώση διακρίνεται σε τρεις βαθμούς. Όταν ο νους συλλαμβάνει άμεσα και αδιαμεσολάβητα την ποιοτική σχέση δύο ιδεών, αυτός ο τρόπος σκέψης ονομάζεται *ενόραση*. Η ενόραση καθορίζει το βαθμό βεβαιότητας και απόδειξης μίας θέσης. Κάποιες φορές ο νους αδυνατεί να τοποθετήσει μαζί δύο ιδέες και να ανπληφθεί τη σχέση που τις διέπει και έτσι καταφεύγει μέσω του συλλογισμού στη χρησιμοποίηση μίας τρίτης ιδέας για να το πετύχει. Η συγκεκριμένη γνώση ονομάζεται *αποδεικτική* και οι ιδέες που μεσολαβούν ονομάζονται *αποδείξεις*. Για να επιτευχθεί η παραπάνω γνώση απαιτείται αγχίνια, ωστόσο διατηρείται πάντα ένας βαθμός δυσπιστίας και ασάφειας.¹⁶²

Ο τρίτος βαθμός γνώσης ονομάζεται *αισθητική*. Σχετίζεται με τις εξωτερικές φυσικές οντότητες των οποίων οι άνθρωποι αποκτούν συνείδηση ανπλαμβανόμενοι τις ιδέες που γεννούνται από αυτές. Οπδήποτε δεν εμπίπτει σε αυτές τις τρεις βαθμίδες γνώσης θεωρείται από τον Λοκ *γνώμη ή πίστη*.¹⁶³

¹⁵⁸Στο ίδιο, 2,20.1-3

¹⁵⁹Στο ίδιο, 2,22.1-2.

¹⁶⁰Στο ίδιο, 2,22,4-5.

¹⁶¹Στο ίδιο, 2,22.9.

¹⁶²Στο ίδιο, 4,2.1-6.

¹⁶³Στο ίδιο, 4,2.14.

Ο Λοκ εντάσσεται στο νεωτερικό κοσμοείδωλο της γνώσης το οποίο ανιπαραβάλλεται με αυτό του αρχαίου κόσμου μέρος του οποίου είναι και ο Αριστοτέλης. Ο αριστοτελικός νους ως εντελέχεια της ανθρώπινης ψυχής επιζητά να καταστεί θεωρός της έλλογης κοσμικής τάξης, να μετέχει εν μέρει του θείου. Αντίθετα η νεωτερική νόηση δομεί μία εικόνα του κόσμου ερειδόμενη στους κανόνες του ορθολογικού σκέπτεσθαι. Ο ορθολογισμός συνιστά χαρακτηριστικό του σκέπτεσθαι και όχι την ουσία της σκέψης. Ο Λοκ κάνει ένα βήμα παραπάνω προσδίδοντας στο συγκεκριμένο σκέπτεσθαι πρωτοπρόσωπο χαρακτήρα. Αποκηρύσσει οποιαδήποτε μορφή αυθεντίας παρεπόμενο των έμφυτων ιδεών και αναπόφευκτα και οποιαδήποτε μορφή τελεολογίας.¹⁶⁴

Ο άνθρωπος χειραφετείται από την πραγματικότητα και τις θεωρίες του οντικού Λόγου και ο κόσμος τροποποιείται σε αντικείμενα των οποίων η αξιοδότηση πραγματοποιείται στο εσωτερικό του νου, στις ιδέες που αυτός σχηματίζει και στην συλλειτουργία τους. Οι ιδέες εντοπίζονται στο εσωτερικό του νου και όχι στην οντική τάξη των Μορφών όπως στον Αριστοτέλη. Ο νους ανεξαρτητοποιείται σε αντίθεση με τον Αριστοτέλη στον οποίον εξαρτάται από το σύμπαν των Μορφών.¹⁶⁵

Πλέον η γνώση δεν προσδιορίζεται από τη σχέση του υποκειμένου με το αντικείμενο αλλά μεταξύ υποκειμένου και υποκειμένου. Είναι διακύβευμα εσωτερικής ευταξίας μεταξύ των ιδεών. Πρόκειται για ένα κόσμο σχέσεων και όχι πραγμάτων.¹⁶⁶

Ο Λοκ φαίνεται να υποστηρίζει μία αμεσίτευτη από την εμπειρική-παραστασιοκρατική γνώση των περιεχομένων της συνείδησης τη στιγμή που αυτοεπιβεβαιώνεται κατανοώντας τον εαυτό της. Ο νους να μεν αξιοποιεί τις ιδέες για να αποκτήσει πρόσβαση στις εξωγενείς οντότητες, από την άλλη δε συνειδητοποιεί αδιαμεσολάβητα τον εαυτό του.¹⁶⁷

Οι παραπάνω θεωρίες του Λοκ δύναται να στοιχειοθετηθούν και από τα πορίσματα της σύγχρονης επιστήμης. Το 1905 ο Άλμπερτ Αϊνστάιν, με τη θεωρία της σχετικότητας υποστήριξε ότι οι παρατηρητές αντιλαμβάνονται υποκειμενικά την φυσική πραγματικότητα ανάλογα με τη θέση τους σε συστήματα που κινούνται διαφορετικά το ένα με το άλλο. Αργότερα ο Werner Heisenberg υποστήριξε ότι οι φυσικοί επιστήμονες θα έπρεπε να απαρνηθούν την αντίληψη μίας αντικειμενικής πραγματικότητας και ενός χωροχρόνου που επιτελούνται συμβάντα ανεξάρτητα της παρατήρησης των ανθρώπινων υποκειμένων. Οι φυσικοί νόμοι δεν σχετίζονται με τα στοιχειώδη σωματίδια, αλλά με τη γνώση που διαθέτουν οι άνθρωποι γι' αυτά μέσω του περιεχομένου και της λειτουργίας της νόησής τους.¹⁶⁸

Οι υποστάσεις

Προαναφέρθηκε ότι οι ιδέες σχηματίζονται στο νου από τις αισθήσεις και την εσωτερική λειτουργία του στοχασμού. Ένας μεγάλος αριθμός των ιδεών οι οποίες ανιστοιχούν σε ιδιότητες πραγμάτων και ονόματα που σχετίζονται με πεπιοθήσεις

¹⁶⁴Ch. Taylor, *Πηγές του Εαυτού*, μτφρ. Ξ. Κομνηνός, (Αθήνα: Ίνδικτος, 2007) 277-278.

¹⁶⁵Στο ίδιο, 307-308.

¹⁶⁶P. Hazard, *η κρίση της ευρωπαϊκής συνείδησης 1680-1715*, μτφρ. Β. Ν. Ντάφος (Αθήνα: Αμολγός, 2019) 289.

¹⁶⁷Λάζου, *Ο John Locke & το Δοκίμιο για την Ανθρώπινη Νόηση*, 121.

¹⁶⁸H. J. Moravitz, «Ξαναανακαλύπτοντας τη νόηση», στο *Το εγώ της νόησης*, (επιμ.) D.R. Hofstadter-D.C. Dennett, μτφρ. Μ. Αντωνοπούλου, (Αθήνα: Κάτοπτρο, 1993), 51.

ενυπάρχουν επομένως συνεχώς στο νου. Από επιπολαιότητα ωστόσο, πολλοί άνθρωποι, το συγκεκριμένο άθροισμα ιδεών, το εκλαμβάνει ως μία απλή ιδέα και καταλήγει να πιστεύει ότι κάπου στον εαυτό του υπάρχει ένα *υποκείμενο υπόστρωμα* στο οποίο υπάρχουν αυτές οι ιδέες και από το οποίο γεννώνται. Αυτό το υπόστρωμα ορίζεται ως *υπόσταση*. Όμως αυτό είναι μία εικασία, αφού δεν μπορεί να αποδειχθεί ότι υφίσταται στο εσωτερικό του ανθρώπου υλικό υπόστρωμα με τις παραπάνω ποιότητες που ονομάζονται *συμβεβηκότα*. Αναφερόμενοι σε υποστάσεις οι άνθρωποι ουσιαστικά περιγράφουν την συναίρεση απλών ιδεών που προέρχονται από τις ενωμένες αισθητές ποιότητες των αντικειμένων. Κάτι ανάλογο παρατηρείται και στη λειτουργία του νου όπως η σκέψη, η ευχαρίστηση κ.α. Επειδή αδυνατούμε να κατανοήσουμε τη σχέση τους με το σώμα, αποδεχόμαστε ότι απορρέουν από μία πνευματική υπόσταση. Θεωρείται ότι πρέπει κάπου να τοποθετηθούν και οι ιδέες των αισθητών ποιότητων και των άλλων λειτουργιών του νου, π.χ. ο συλλογισμός, και επειδή αυτό δεν δύναται να στηριχθεί στην έννοια της ύλης, δημιουργήθηκε η έννοια της υπόστασης του πνεύματος κατά αναλογία με την έννοια της υπόστασης του σώματος. Επομένως και οι έννοιες και των δύο αυτών υποστάσεων είναι κατά τον Λοκ ασαφείς και, αν όχι ανύπαρκτες.¹⁶⁹

Για να συγκροτηθούν οι σύνθετες ιδέες που διαθέτουμε για τις υλικές υποστάσεις συναθροίζονται *τρία είδη ιδεών*. Οι πρώτες είναι οι *πρωτεύουσες ποιότητες* των πραγμάτων που ενυπάρχουν στο εσωτερικό τους χωρίς να είναι απαραίτητο να τις καταλαβαίνουμε. Δεύτερες είναι οι *δευτερεύουσες ποιότητες* των πραγμάτων μέσω των δυνάμεων των οποίων τα αισθητήρια όργανά μας δημιουργούν ιδέες στο νου μας. Τελευταίες είναι οι *παθητικές και οι ενεργητικές δυνάμεις*, οι οποίες δύνανται να τροποποιούν τις πρωτεύουσες ποιότητες των πραγμάτων με αποτέλεσμα να δημιουργούνται νέες ιδέες γι' αυτά στο νου μας. Αν τα αισθητήρια όργανα των ανθρώπων ήταν οξύτερα θα σχημάτιζαν διαφορετικές ιδέες για τα αντικείμενα, και πολλές δευτερεύουσες ιδιότητες θα εξαφανίζονταν προς χάριν του *μεγέθους* και του *σχήματος*.¹⁷⁰

Αυτό όμως που οφείλει ο καθείς να γνωρίζει είναι ότι η *αίσθηση* αντικατοπτρίζει συγχρόνως τη *διτή πλευρά των όντων*, δηλαδή την *υλική* και την *πνευματική*. Πρώτα η αίσθηση αποβλέπει και συλλαμβάνει μία υλική οντότητα που την καθιστά αντικείμενό της, και συγχρόνως στο εσωτερικό του υποκειμένου υφίσταται μία πνευματική οντότητα που επεξεργάζεται την αισθητηριακή πρόσληψη. Για το υλικό αντικείμενο η γνώση προέρχεται από τις πρωτεύουσες υλικές του ποιότητες, ωστόσο ο Λοκ διατηρεί επιφυλάξεις εάν αυτές αρκούν για να παράσχουν την αυθεντική ιδέα μίας υλικής υπόστασης. Οι μόνες ιδέες που διαθέτουν κάποια εγκυρότητα για την υλική υπόσταση είναι η *συνεκτικότητα* των διακριτών του στοιχείων και η *κίνηση* που δημιουργείται με την ώθηση. Οι ιδέες που μπορούν με ασφάλεια να αποδοθούν στο *πνεύμα* είναι η *σκέψη* και η *βούληση* να κινητοποιήσει κανείς το σώμα του, γεγονός που σχετίζεται με την ελευθερία.¹⁷¹

Ο Λοκ δεν αμφισβητεί την ύπαρξη υποστάσεων εκτός του ανθρώπου, αμφισβητεί εντούτοις την δυνατότητα του ανθρώπου να συλλάβει την ουσία τους. Αποδεχόμενος κανείς τα πεπερασμένα όρια της ανθρώπινης νόησης είναι προτιμότερο και

¹⁶⁹Locke, *Δοκίμιο για την ανθρώπινη νόηση*, 2.23.1-5.

¹⁷⁰Στο ίδιο, 2.23.9,11.

¹⁷¹Στο ίδιο, 2.23.15-18.

πρακτικότερο να στραφεί κανείς στην μελέτη της λειτουργίας της, στις ενδότερες διεργασίες της. Στην εσωτερική της λειτουργία ενυπάρχει η πραγματική γνώση που συνδράμει στη γνώση του Θεού και των υλικών προδιαγραφών του βίου.¹⁷²

Η σχέση ψυχής – σώματος

Από την αίσθηση ο άνθρωπος αντιλαμβάνεται ότι υφίστανται *συμπαγείς εκτατές οντότητες* και από την σκέψη ότι υφίστανται *σκεπτόμενες οντότητες*. Οι πρώτες κινούν η μία την άλλη με την ώθηση, ενώ οι δεύτερες με τον στοχασμό. Η εμπειρία επιβεβαιώνει την ύπαρξή τους, ωστόσο ο άνθρωπος δεν διαθέτει τις δυνατότητες να προσπελάσει αυτές τις απλές ιδέες που συνιστούν το όριο της σκέψης του.¹⁷³

Ο Λοκ θεωρεί την ψυχή ικανή για κίνηση. Η ψυχή διαθέτει την ικανότητα να τροποποιεί τις αποστάσεις μεταξύ των πραγμάτων, αλλά και να κινεί το ίδιο σώμα. Και ενώ δύναται επηρεάζει το σώμα, δεν δύναται να επηρεάσει ένα σώμα που βρίσκεται σε κάποια απόσταση. *Ως ψυχή ορίζει το άυλο πνεύμα* που στοχάζεται και με τη βούληση και τον στοχασμό δύναται να κινήσει ένα σώμα. *Ως σώμα ορίζει την συμπαγή εκτατή υπόσταση* στην οποία δύναται να προκληθεί κίνηση με την ώθηση. Ωστόσο, είναι δύσκολο, αν όχι αδύνατον να ανιληφθεί κανείς πως συνεχονται τα μικροσωματίδια των υλικών σωμάτων σχηματίζοντας εκτατά αντικείμενα.¹⁷⁴

Η συγκεκριμένη αντίληψη του Λοκ για το σώμα ανπίθεται στην καρτεσιανή αντίληψη ότι το σώμα αρθρώνεται μόνο από την έκταση. Η θέση του Λοκ είναι ότι η καρτεσιανή αντίληψη αδυνατεί να ερμηνεύσει την κίνηση των σωμάτων με την σύγκρουση, αφού αν το σώμα ταυτιζόταν με την έκταση δεν θα υφίστατο άδειος χώρος και η κίνηση θα ήταν ανύπαρκτη. Επίσης, ενώ το σώμα δύναται να επιμεριστεί σε μικρότερα στοιχεία, αυτό είναι ανέφικτο για τον χώρο.¹⁷⁵

Προέκταση του παραπάνω προβληματισμού συνιστά η *ιδέα της κίνησης*. Η ιδέα πως η ψυχή με την σκέψη δύναται να προκαλέσει κίνηση στο σώμα. Ή πως το σώμα κινείται με την ώθηση. Και τα δύο επιβεβαιώνονται από την ανθρώπινη εμπειρία, εντούτοις είναι δύσκολο να εξηγηθούν. Είναι δύσκολο να ανιληφθεί κανείς τι είναι αυτό που μπορεί να προκαλέσει την κίνηση σε δύο σώματα τα οποία βρίσκονται ακινητοποιημένα το ένα δίπλα στο άλλο, αν δεν υποστούν ώθηση από κάποιο τρίτο. Παραδόξως είναι πιο εύκολο να ερμηνευτεί η κίνηση που γεννάει η σκέψη της ψυχής μέσω μίας ενεργητικής δύναμης την οποία οι άνθρωποι παρατηρούν και βιώνουν καθημερινά. Εύλογα υποθέτει κανείς ότι *πνεύμα διατηρεί κάποιο δεσμό με την ύλη*. Από τα πνεύματα το άπεφθο πνεύμα, ο Θεός είναι αποκλειστικά ενεργητικό. Η ύλη είναι παθητική. Υφίστανται και όντα στα οποία συνυπάρχει και το ενεργητικό και το παθητικό. Η συνεχόμενη, καθημερινή εμπειρία είναι αδιάψευστος μάρτυρας της ιδέας του στοχασμού στο πνεύμα και του εκτατού στο σώμα. Ωστόσο η πεπερασμένη γνώση αδυνατεί να τα συμπεριλάβει ανιλαμβανόμενη τη συλλειτουργία τους.¹⁷⁶

Συγκρίνοντας κανείς τις ιδέες για το σώμα και το πνεύμα καταλήγει ότι και οι δύο τού είναι ουσιαστικά άγνωστες. Για το *σώμα* οι μόνες εναργείς ιδέες σχετίζονται με την

¹⁷²Hazard, *η κρίση της ευρωπαϊκής συνείδησης*, 287.

¹⁷³Locke, *Δοκίμιο για την ανθρώπινη νόηση*, 2.23.29.

¹⁷⁴Στο ίδιο, 2.23.18-23.

¹⁷⁵Woolhouse, *Φιλοσοφία της Επιστήμης, β' Οι εμπειριστές*, 142-143.

¹⁷⁶Locke, *Δοκίμιο για την ανθρώπινη νόηση*, 2.23.28.

συνεκτικότητα των συμπαγών στοιχείων του και την ώθηση, ενώ οι ενδιάθετες ποιότητές τους απορρέουν από τις δύο παραπάνω. Για το πνεύμα οι προσβάσιμες εναργείς ιδέες σχετίζονται με την σκέψη και την βούληση του πράττειν, ενώ από αυτές πηγάζουν οι διαφοροποιήσεις της σκέψης. Οποιαδήποτε προσπάθεια να ξεπεραστούν αυτές ιδέες για το σώμα και το πνεύμα και να καταστεί ανπληπτή η εσωτερική τους συγκρότηση θα κατέληγε σε αποτυχία.¹⁷⁷

Ο Λοκ καταλήγει σε τρία χαρακτηριστικά των ιδεών για τις υποστάσεις. Οι ιδέες για τις υποστάσεις συνιστούν συνδυασμό απλών ιδεών με την προσθήκη ενός επιπλέον στοιχείου το οποίο συνδράμει στην κατηγοριοποίησή τους. Δεύτερον, οι απλές ιδέες που συγκροτούν το κοινό υπόστρωμα των σύνθετων ιδεών προέρχονται από την αίσθηση και τον στοχασμό. Τρίτον, οι απλές ιδέες που συγκροτούν τις σύνθετες ιδέες συνιστούν δυνάμεις.¹⁷⁸

Ενώ λοιπόν ο Λοκ φαίνεται να έχει καταλήξει για το άυλο της ψυχής, ο σκεπτικισμός του για την δυνατότητα της τέλει γνώσης τον οδηγεί αργότερα σε μία ριζοσπαστική υποψία. Δεν αποκλείει το ενδεχόμενο να υφίστανται κατάλληλα οργανωμένες υλικές υποστάσεις που να διαθέτουν τη δυνατότητα του στοχασμού, της νόησης. Να ανπλαμβάνονται και να στοχάζονται αυτόνομα χωρίς να χρειάζεται να προστεθεί σε αυτές μία αλλότρια οντότητα με τη δυνατότητα της νόησης. Προς επίρρωση της υποψίας του καταθέτει την άποψη ότι η ηδονή και ο πόνος φαίνεται να σχετίζονται με σωματικές λειτουργίες. Η απουσία ατράνταχτων αποδείξεων περί άυλης υπόστασης της ψυχής δεν αποκλείουν επομένως το ενδεχόμενο να υφίσταται μία σκεπτόμενη εκτατή ύλη.¹⁷⁹

Για τον Παναγιώτη Κονδύλη ο Λοκ είναι ο ενδιάμεσος κρίκος στην σχολαστικοαριστοτελική έννοια της ουσίας και στην αναίρεσή της από τον Hume. Η ουσία σύμφωνα με τον Λοκ συνίσταται στο εκτεταμένο υλικό υπόστρωμα που φέρει το άθροισμα των απλών ιδεών. Γι' αυτό και η στερεότητα συνιστά καίρια ιδιότητα των οντοτήτων, την απτή απόδειξη των αισθητών ιδιοτήτων τους. Η ουσία αποτελεί την ενδότερη, απροσπέλαστη σύσταση των οντοτήτων στην οποία ερείδονται τα αισθητικά τους χαρακτηριστικά. Με την συγκεκριμένη προσέγγιση φαίνεται να απομακρύνεται από την δεύτερη ουσία, το αριστοτελικό γένος και είδος.¹⁸⁰

Η αίσθηση συνιστά το πρωταρχικό δεδομένο της ψυχής ακυρώνοντας τις παγιωμένες πεποιθήσεις. Η σκέψη επενεργεί πάνω στην αίσθηση, εντούτοις δεν υφίσταται ορθολογικός βίος χωρίς το συναισθηματικό υπόβαθρο. Η Αίσθηση δεν αποτελεί την ουσία της ψυχής, ενώ η σύλληψη της ουσίας της είναι ανέφικτη.¹⁸¹

Η πεποίθησή του ότι ο ανθρώπινος ψυχισμός προσδιορίζεται από την συμπαγή έκταση της ύλης και των λειτουργιών ενός κατάλληλα οργανωμένου σώματος, φαίνεται να υπερβαίνει την μηχανιστική πρόσληψη της αιτιότητας της εποχής του αποδίδοντας της λειτουργικό χαρακτήρα.¹⁸²

Ένα βασικό πρόβλημα του εμπειριστή φιλοσόφου συνίσταται στην αδυναμία του να συνδέσει έλλογα τον ρεαλισμό με τον εμπειρισμό. Στον ρεαλισμό τα αντικείμενα του εξωτερικού κόσμου υφίστανται ανεξάρτητα της ανθρώπινης εμπειρίας. Αντίθετα,

¹⁷⁷Στο ίδιο, 2.23.30

¹⁷⁸Στο ίδιο, 2.23.37

¹⁷⁹Στο ίδιο, 3.3.6.

¹⁸⁰Κονδύλης, *Η Κριτική της Μεταφυσικής στη Νεότερη Σκέψη*, 321-322.

¹⁸¹Hazard, *η κρίση της ευρωπαϊκής συνείδησης*, 468.

¹⁸²Λάζου, *Ο John Lock & το Δοκίμο για την Ανθρώπινη Νόηση*, 140.

θεμελιώδης προϋπόθεση του εμπειρισμού είναι ο επικαθορισμός της γνώσης από την εμπειρία. Άμεσο αποτέλεσμα της παραπάνω διχοστασίας είναι ο σκεπτικισμός για τη δυνατότητα της επίτευξης της στοχοθεσίας του.¹⁸³

Το απροκατάληπτο και διερευνητικό πνεύμα του Λοκ τον οδηγεί στην εικασία ότι δεν δύναται να αποκλειστεί το ενδεχόμενο ο Θεός να έχει κατασκευάσει σκεπτόμενες εκτατές οντότητες, και η ψυχή να είναι μία από αυτές. Η ιδέα του τον συνδέει από κάποια απόσταση με τις φυσικαλιστικές, αναγωγιστικές θεωρίες που υποστηρίζουν ότι η συνείδηση έχει καθαρά υλικό υπόστρωμα, και βέβαια με τον λειτουργισμό, καθώς εξετάζοντας την πολυπλοκότητα της νόησης αποδέχεται τις αιτιακές νοητικές σχέσεις που αναπτύσσονται στο εσωτερικό της.

Οι λέξεις – η γλώσσα

Ο άνθρωπος διαθέτει εκ φύσεως όργανα με οποία συγκροτεί διαρθρωμένους ήχους, τις λέξεις. Τους διαρθρωμένους ήχους τους μετέτρεψε σε σύμβολα των εσωτερικών του αντιλημμάτων, των ιδεών, και έτσι κατόρθωσε να τις κοινοποιεί στους υπόλοιπους. Επειδή όμως η πολυαριθμία των λέξεων που θα αντιστοιχούσε στην ιδέα κάθε μεμονωμένου αντικειμένου θα προκαλούσε σύγχυση, για να αρθεί το πρόβλημα έγινε ένα ακόμη βήμα. Δημιουργήθηκαν οι γενικοί όροι σύμφωνα με τους οποίους μία λέξη θα συμπεριελάμβανε ως λεκτικό σημάδι μία πληθώρα διακριτών υποστάσεων. Τα ονόματα επομένως διαιρέθηκαν σε εκείνα που εξέφραζαν γενικές ιδέες και σε εκείνα που εξέφραζαν τις επιμέρους. Στην επίτευξη μίας ακόμη πιο λειτουργικής χρήσης της γλώσσας συνέβαλλε και η δημιουργία λέξεων που δεν δηλώνουν μία ιδέα αλλά την απουσία της. Η διαδικασία αυτή της γλώσσας οδήγησε στη δημιουργία λέξεων που εκφράζουν έννοιες και πράξεις φαινομενικά ανεξάρτητες από τον αισθητό κόσμο. Εντούτοις, και αυτές οι έννοιες έχουν την αφετηρία τους στις αισθήσεις, και αν παρακολουθούσε αντίστροφα κανείς τη διαδρομή τους θα διαπίστωνε ότι προέρχονται από αυτές μέσω μίας εξελικτικής διαδικασίας στο εσωτερικό της γλώσσας και της νόησης.¹⁸⁴

Οι λέξεις και κατ' επέκταση η γλώσσα είναι σημαίνουσα για τον άνθρωπο, καθώς κατασκευάζοντας σημεία για τις ιδέες του δύναται να τις κοινοποιήσει στους άλλους και έτσι να βελτιωθεί όλη η κοινωνία. Οι συναρθρωμένοι ήχοι που συγκρότησαν λέξεις επιβλήθηκαν εκούσια ως σύμβολο μίας ιδέας. Με αυτό τον τρόπο λοιπόν ο άνθρωπος αποτυπώνει τις ιδέες στην μνήμη του και τις εκφράζει στους συνανθρώπους του με πρωταρχική του επιδίωξη να καταστεί κατανοητός. Οι λέξεις που επιβάλλονται εκούσια από έναν ομιλητή προϋποθέτουν εκ μέρους του τη χρήση τους για οντότητες που γνωρίζει. Όταν οι δικές του αναπαραστάσεις περιλαμβάνουν και τις ιδέες άλλων ανθρώπων είναι σημαντικό να συμφωνεί με αυτές και να συγκατατίθεται ότι ταιριάζουν με τις ιδέες που ήδη διέθετε. Έτσι, σταδιακά, όλοι χρησιμοποιούν τις ίδιες λέξεις για πράγματα που συμφωνούν ότι γνωρίζουν.¹⁸⁵

Οι ομιλητές μίας γλώσσας θεωρούν πολλές φορές ότι οι λέξεις δεν εκφράζουν μόνο τις προσωπικές τους ιδέες, αλλά και ότι αποτελούν σημεία των ιδεών που ενυπάρχουν

¹⁸³Στο ίδιο, 43.

¹⁸⁴Locke, *Δοκίμιο για την ανθρώπινη νόηση*, 3.1.1-5.

¹⁸⁵Στο ίδιο, 3.2.1-2.

στο νου των συνανθρώπων τους. Μόνον έτσι επιτυγχάνεται η επικοινωνία. Προέκταση της παραπάνω αντίληψης είναι η εύλογη εικασία ότι οι άνθρωποι δεν συζητούν για αποκυήματα της φαντασίας τους αλλά για αντικείμενα στα οποία αντιστοιχούν οι λέξεις τις οποίες χρησιμοποιούν. Με την παγιωμένη χρήση των λέξεων κατασκευάζεται άμεση συσχέτιση των διαρθρωμένων ήχων και των ιδεών που εκφράζουν. Όταν η έννοια ανακληθεί λεκτικά ταυτόχρονα ανακαλείται και η ιδέα με τέτοια ένταση που προκαλείται η ψευδαίσθηση ότι το πράγμα με τις αισθητές του ποιότητες επηρέασε εκείνη τη στιγμή τις αισθήσεις. Η εξοικείωση των ανθρώπων με τη γλώσσα έχει οδηγήσει ώστε οι άνθρωποι να συσχετίζουν τις ιδέες τους με τις λέξεις παρά με τα αντικείμενα. Πολλοί καταλήγουν ακόμη και να πιστεύουν ότι υφίσταται ένα άμεσος δεσμός μεταξύ σκέψεων και λέξεων. Όμως το εσφαλμένο της παραπάνω αντίληψης αποδεικνύεται αν συνειδητοποιήσει κανείς ότι δύναται αυθαίρετα να συσχετίσει όποια λέξη θέλει με οποιαδήποτε ιδέα του, εντούτοις δεν είναι εφικτό να υποχρεώσει και τους άλλους να συσχετίσουν την ίδια ιδέα με την ίδια λέξη. Πρέπει να επέλθει μία σιωπηλή συμφωνία μεταξύ των ομιλητών ώστε να επιτευχθεί σταδιακά η αμοιβαία τους κατανόηση.¹⁸⁶

Οι γενικοί όροι

Στο παγκόσμιο γλωσσικό περιβάλλον παρατηρείται πως οι λέξεις στο συντριπτικά μεγαλύτερο μέρος τους συνιστούν *γενικούς όρους*. Αυτό συμβαίνει καταρχάς γιατί δεν μπορεί κάθε επιμέρους αντικείμενο να έχει το δικό του, επιμέρους όνομα. Αν συνέβαινε αυτό θα ήταν ανέφικτο να συνεννοηθούν. Ακόμη όμως και αν μπορούσε να επιτευχθεί δεν θα συνέβαλλε στην πρόοδο της γνώσης, αφού αυτή επιτυγχάνεται με του γενικούς όρους με τους οποίους ταξινομούνται τα πράγματα με κριτήριο τις ιδιότητές τους.¹⁸⁷

Οι λέξεις καθίστανται γενικοί όροι με την τροποποίησή τους σε *σημεία γενικών ιδεών*. Ως προς τις ιδέες αυτό επιτυγχάνεται μέσω της *αφαιρετικής διαδικασίας*, η οποία εξοβελίζει την χωροχρονική διάσταση και οποιαδήποτε άλλη ιδέα που θα την συσχετίζε με κάποια άλλη οντότητα. Ο νους ακολουθώντας μία κλιμακωτή λειτουργία κατασκευάζει έτσι τα Είδη και τα Γένη ξεκινώντας από τις απλές αισθητές ιδέες και επιτυγχάνοντας με αυτό τον τρόπο μία γλωσσική οικονομία. Η γενίκευση και η καθολικότητα των Γενών δεν απορρέουν από την ύπαρξη των όντων, αλλά συνιστούν δημιουργήματα της σκέψης που την εξυπηρετούν μέσω των σημείων.¹⁸⁸

Οι αφηρημένες έννοιες δηλώνουν μία κατηγορία οντοτήτων με την καθεκάστη να συνιστά σημείο μίας αφηρημένης ιδέας στην σκέψη. Με την συγκεκριμένη αφηρημένη έννοια συνδυάζονται πραγματικές οντότητες και κατηγοριοποιούνται στο εσωτερικό της έννοιας. Οι ουσίες επομένως των οντοτήτων είναι οι αφηρημένες έννοιες. Η νόηση είναι αυτή που πραγματοποιεί τις αφαιρέσεις μέσω της ομοιότητας, και η έννοια της αφηρημένης ιδέας ταυτίζεται με την ουσία της πραγματικής οντότητας. Η σχέση δηλαδή ανάμεσα σε ένα όνομα και μία πραγματική οντότητα διαμεσολαβείται από μία αφηρημένη έννοια.¹⁸⁹

¹⁸⁶Στο ίδιο, 3.2.4-8.

¹⁸⁷Στο ίδιο, 3.3.1-4.

¹⁸⁸Στο ίδιο, 3.3.9-11.

¹⁸⁹Στο ίδιο, 3.3.12-13.

Ανάμεσα στις ιδέες και τις οντότητες λοιπόν εμφανίζεται το νόημα. Το ηχητικό αποτύπωμα των λέξεων συνδέεται αυθαίρετα ως σύμβολο με κάποια φυσική οντότητα και με την κατάχρηση των μεικτών τρόπων εντέλει η λέξη δημιουργεί μόνη της μία σημαίνουσα οντότητα η οποία δεν υφίσταται ως φυσική οντότητα.¹⁹⁰

Πραγματική και ονομαστική ουσία

Ακολουθεί η εξέταση της ουσίας των οντοτήτων και η σχέση τους με τα ονόματα.

Ο Λοκ διαιρεί τις *ουσίες* σε δύο κατηγορίες. Στην πρώτη εντάσσει την ουσία με την παραδοσιακή έννοια, αυτής της *ύπαρξης*. Το εσωτερικό *είναι* κάθε οντότητας το οποίο συγκροτείται από μία συνεκτικότητα σωματιδιακής ύλης απροσπέλαστη στην πεπερασμένη γνώση του ανθρώπου. Από αυτή απορρέουν οι ποιότητες που ανπλαμβάνονται οι αισθήσεις. Στην δεύτερη εντάσσει μία άλλη σημασία της έννοιας σχετιζόμενη με την ακαδημαϊκή γνώση. Η έννοια ουσία σε αυτή την περίπτωση αποδίδει την επίκτητη δόμηση του *Γένους* και του *Είδους*. Εφόσον οι οντότητες, με γνώμονα τις προσλαμβάνουσες ποιότητές τους και τις απορρέουσες ιδέες τους, κατηγοριοποιούνται σε ονόματα, τότε η έννοια της ουσίας τροποποιείται και καταλήγει να παραπέμπει στο όνομα και όχι στην οντότητα. Έτσι την πρώτη ουσία την αποκαλεί *Πραγματική* και την δεύτερη *Ονομαστική*.¹⁹¹

Το όνομα συνιστά σημείο της οντότητας εκείνης η οποία περιέχει την ουσία που ταυτίζεται με την αφηρημένη ιδέα στο εσωτερικό της νόησης. Τα είδη δεν διαφοροποιούνται με κριτήριο την πραγματική τους ουσία, καθώς η αντίληψη ότι υφίσταται μία περιορισμένη ποσότητα ουσιών με βάση την οποία συγκροτούνται οι οντότητες είναι ανυπόστατη. Σε αυτή την περίπτωση είναι ανέφικτο δύο διαφορετικές οντότητες να εμπεριέχουν την ίδια ουσία και ταυτόχρονα να εμφανίζουν ετερόκλητες ποιότητες. Η πιο έλλογη εκδοχή συνίσταται οι φυσικές οντότητες, όπως προαναφέρθηκε, να δημιουργούνται από έναν απροσπέλαστο οργανικό συνδυασμό των μη αισθητών στοιχείων τους. Από αυτόν εκλύονται οι αισθητές ποιότητες, τις οποίες διακρίνοντάς τις και ταξινομώντας τις, διαχωρίζουμε τις φυσικές οντότητες και τις κατηγοριοποιούμε.¹⁹²

Το βασικό χαρακτηριστικό των ονομαστικών ουσιών είναι πως είναι αδημιούργητες και αιώνιες. Οι φυσικές οντότητες αναπόφευκτα μεταβάλλονται και αλλοιώνονται, οι ιδιότητές τους, από την σύλληψη των οποίων προέκυψαν οι αφηρημένες ιδέες, είναι φθαρτές και θνητές. Αντίθετα, οι ονομαστικές τους ουσίες παραμένουν σταθερές και αναλλοίωτες, διατηρώντας το διακριτό οντολογικό τους καθεστώς από τις πραγματικές ουσίες από τις οποίες με την εσωτερική λειτουργία της νόησης κατασκευάστηκαν. Η συγκεκριμένη λειτουργία συμβάλλει μέγιστα στην πρόοδο της γνώσης και στην κοινωνική συμβίωση του ανθρώπινου είδους.¹⁹³

Συνοψίζοντας τη γλωσσική του θεωρία ο εμπειριστής φιλόσοφος καταλήγει ότι η ανθρώπινη επιστήμη δύναται να διαιρεθεί στη *Φυσική*, η οποία ενδιατρίβει στη μελέτη των φυσικών οντοτήτων, στην *Πρακτική*, που με επίκεντρο την Ηθική αξιοποιεί τις ενέργειες του ανθρώπου με απώτερη επιδίωξη την ευτυχία, και τέλος στη *Σημειωτική*

¹⁹⁰Σακελλαριάδης, « *Ψυχής πείρατα* », 84.

¹⁹¹Locke, *Δοκίμιο* 3.3.15.

¹⁹²Στο ίδιο, 3.3.16-17.

¹⁹³Στο ίδιο, 3.3.19.

(Λογική), με την οποία πραγματοποιείται η γνώση των δύο παραπάνω και η γνωστοποίησή τους. Η Σημειωτική έρχεται σαν επιστέγασμα για να μελετήσει την ιδιοσυστασία των σημείων. Όταν ο νους σκέφτεται τις φυσικές οντότητες στο εσωτερικό του δεν υπάρχουν οι οντότητες καθ' εαυτές, αλλά είτε η παράστασή τους είτε ένα σημείο, δηλαδή οι ιδέες τους. Για να επιτευχθεί η κοινοποίηση των ιδεών από άνθρωπο σε άνθρωπο είναι απαραίτητο να κατασκευαστούν σημάδια (οργανωμένοι ήχοι) γι' αυτές τις ιδέες. Ο Λοκ καταλήγει πως εάν οι άνθρωποι εξέταζαν τη σχέση που υφίσταται ανάμεσα στις ιδέες και τα σημεία ίσως και να δημιουργούσαν ένα άλλο είδος Λογικής από αυτό στο οποίο είναι συνηθισμένοι.¹⁹⁴

Με την διατύπωση της εμπειριστικής γνωσιοθεωρίας του για την οποία η γνώση απορρέει από την αίσθηση ο Λοκ έπρεπε να τεκμηριώσει πώς μεταβαίνει κανείς στις νοητικές λειτουργίες. Η ερμηνεία του επιτυγχάνεται με τη θεωρία του για τη γλώσσα που αναπτύσσεται στο ένα από τα τέσσερα τμήματα του συγκεκριμένου έργου. Η συνθετότητα των νοητικών λειτουργιών μέσω των αφηρημένων εννοιών απομακρύνει το ανθρώπινο υποκείμενο από φυσική πραγματικότητα η οποία συγκροτείται από επιμέρους οντότητες. Γεννάται έτσι ένα πρόβλημα. Αν οι οντότητες δεν ονοματιστούν ακυρώνεται η δυνατότητα να ειπωθεί κάτι γι' αυτές. Αν οι οντότητες ονοματιστούν με τις αφηρημένες έννοιες αυτόματα ταξινομούνται σε γένη και είδη και απομακρύνονται από την πραγματικότητα. Πρέπει λοιπόν να γίνει αποδεκτό ότι τα γένη και τα είδη συνιστούν αυθαίρετες συμβάσεις χρήσιμες για την επικοινωνία των ανθρώπων, σε αντίθεση με την ονοματοθεσία των εξατομικευμένων οντοτήτων.¹⁹⁵

Ολοκληρώνοντας τη θεωρία του Λοκ για τις λέξεις και τη γλώσσα δύναται να εντοπιστεί μία ακόμη ιδιαίτερη μετατόπιση ως προς τη σχέση της ουσίας με τη γλώσσα. Ενώ ο Λοκ έχει προηγουμένως υποστηρίξει ότι η ουσία συνιστά το ενδότερο, υλικό υπόστρωμα των οντοτήτων το οποίο παραμένει απροσπέλαστο στην γνωσιακή μας ικανότητα, με τη χρήση της ονομαστικής ουσίας φαίνεται να υπονομεύεται η βεβαιότητα περί ύπαρξης της πραγματικής ουσίας. Η ιδέα της ουσίας των πραγμάτων συγκροτείται από τη σύνδεση απλών ιδεών. Αδυνατώντας να εικάσουμε ότι αυτές υφίστανται μετέωρες φανταζόμαστε την ύπαρξη ενός υποστρώματος. Επομένως η ουσία υφίσταται μάλλον ως υπόθεση παρά ως επιβεβαιωμένη πραγματικότητα. Οι πρωτογενείς ιδιότητες που ο Λοκ πιστεύει ότι αποτελούν αδιαφοροποίητο μέρος και ουσία μίας οντότητας, π.χ. η στερεότητα, προσλαμβάνονται αισθητά από τον άνθρωπο μόνο σε ορισμένο βαθμό και όχι σε απόλυτο. Μεγάλο τμήμα τους παραμένει απροσπέλαστο και απροσδιόριστο συναιρούμενο με τα μη αισθητά τμήματα των φυσικών οντοτήτων. Τη θέση της παίρνει η ονομαστική ουσία η οποία συνιστά ένα γλωσσικό σημείο στο οποίο συμπεριλαμβάνονται η σύνθεση κατηγορημάτων και απλών ιδεών. Όλα αυτά όμως δεν αντιστοιχούν απαραίτητα στην ουσία των οντοτήτων παρά συνιστούν συναίρεση των αισθήσεων και των εσωτερικών λειτουργιών της νόησης.¹⁹⁶

Με τη Σημειωτική, την ύστατη επισήμανση του Λοκ ότι η μελέτη της δύναται να ανατρέψει την παραδοσιακή έλλογη σκέψη, τεκμαίρεται και η φιλοδοξία του για την μετατόπιση της φιλοσοφικής έρευνας από το γνωσιακό ανέφικτο των υλικών και πνευματικών υποστάσεων στον μηχανισμό και τη λειτουργία της νόησης. Επιδιώκει

¹⁹⁴Στο ίδιο, 4.21.4.

¹⁹⁵Κονδύλης, *Η Κριτική της Μεταφυσικής στη Νεότερη Σκέψη*, 372-373.

¹⁹⁶Στο ίδιο, 322-325.

να προσδιορίσει εκτός από το νόημα του σημείου και τη σύνδεση του σημείου με την αισθητήρια ιδέα. Έχει προεπισημάνει το ετερογενές μεταξύ ιδέας και φυσικής οντότητας από την οποία η πρώτη προέρχεται, ενώ το σημείο συσχετίζει την φυσική οντότητα με την ιδέα. Η ιδέα συνιστά το σημείο της φυσικής οντότητας και η λέξη το σημείο της ιδέας.¹⁹⁷

Σύμφωνα με τον Sylvain Αυρουχία τον Άγγλο φιλόσοφο υφίστανται δύο είδη σημείων. Οι ιδέες και οι λέξεις. Κύριο χαρακτηριστικό και των δύο σημείων είναι η *αυθαιρεσία* τους. Αν, εν μέρει, εξαιρεθούν οι απλές ιδέες των οποίων τις αισθητές ποιότητες ο νους υποδέχεται παθητικά, όλες οι υπόλοιπες ιδέες είναι προϊόν της ελευθερίας του ατόμου, το οποίο δύναται, με τη λειτουργία της νόησης να κατασκευάζει ιδέες μέσω της θεσμοθέτησης σημείων. Εξίσου αυθαίρετη είναι και η ονοματοθεσία των ιδεών με τις λέξεις. Ο συσχετισμός της λέξης με την αισθητή ιδιότητα προηγείται του συσχετισμού της λέξης με την ιδέα. Αυτή ακριβώς η αυθαιρεσία, απόρροια της ατομικής ελευθερίας, θα μπορούσε να ήταν υπονομευτική ατέλεια για την γλώσσα καθώς θα ναρκοθετούσε την ανθρώπινη επικοινωνία. Για να επιτευχθεί η επικοινωνία οι άνθρωποι αποδέχονται την ύπαρξη του εμπειρικού κόσμου, την σταθερή σχέση των αισθητών ιδιοτήτων με τις ιδέες του κάθε ατόμου και τέλος την σταθερή σχέση των λέξεων και των αισθητών ιδιοτήτων. Για να ολοκληρωθεί όμως η ανθρώπινη επικοινωνία απαιτείται το άτομο να υπερβεί τη γλωσσική αυθαιρεσία και να προχωρήσει σε ένα είδος *συμβασιοκρατίας*. Αποδέχεται μία σιωπηρή συναίνεση ότι ορισμένες λέξεις εκφράζουν συγκεκριμένες ιδέες που αναφέρονται σε συγκεκριμένες οντότητες. Με την χρήση θα παγιωθεί μία σύμβαση και θα δομηθούν κανόνες.¹⁹⁸

Στην άποψη του Λοκ για την γλώσσα διακρίνεται μία παραλλαγή του *νομιναλισμού*. Οι λέξεις σημασιοδοτούνται μέσω συμβατικών ορισμών οι οποίοι τις συνδέουν με οντότητες ή ιδέες. Η κύρια όμως λειτουργία της γλώσσας είναι η συνδρομή της στη δόμηση της σκέψης. Με την γλώσσα κατασκευάζεται μία εναργής και αυτάρκης παράσταση των πραγμάτων. Συνιστά μακρινό απόηχο της *παραστασιακής*, επιστημονικής γνώσης του Γαλιλαίου. Η γνώση της πραγματικότητας συνίσταται σε μία ορθή, ένδον εικόνα της εξωτερικής πραγματικότητας. Όπως αυτή συνελήφθη από τις αισθήσεις και τις ενδότερες, νοητικές λειτουργίες. Η γλώσσα συμβάλλει στην συνομάδοση των ατομικών, επιμέρους ιδεών, στην ταξινόμησή τους, και έτσι επιτυγχάνεται αφενός η επικοινωνία μεταξύ των ανθρώπινων υποκειμένων αφετέρου η αυθεντική γνώση. Για να επιτευχθούν και τα δύο προαναφερθέντα απαιτείται βέβαια στην αφετηρία της οι λέξεις να αγκυρώνονται στην εμπειρία μέσω ορισμών.¹⁹⁹

Ταυτόχρονα, σύμφωνα με τον Cassirer, η γλώσσα μορφοποιεί τη φύση του νου αντανakλώντας τα ενεργήματά του. Οι νεοϊδρυθείσες έννοιες συνιστούν κατασκευές του νου, ενώ, το περιεχόμενο των εννοιών συγκροτείται από τον συσχετισμό τους και δεν συνδέεται με τα εξωγενή αντικείμενα ή την παράστασή τους. Το περιεχόμενο της λέξης ταυτίζεται με το αντικείμενο της έννοιας και συσχετίζεται η νόηση με τη γλώσσα.²⁰⁰

Σύμφωνα με τον Umberto Ecoo Λοκ εστιάζει όχι σε προτάσεις για μία τέλεια γλώσσα, όπως έκαναν σύγχρονοι του φιλόσοφοι, αλλά σε οδηγίες ώστε να

¹⁹⁷Στο ίδιο, 344.

¹⁹⁸Auroux, *Η Φιλοσοφία της Γλώσσας*, 107-112.

¹⁹⁹Taylor, *Πηγές του εαυτού*, 323.

²⁰⁰Λάζου, *Ο John Lock & το Δοκίμιο για την Ανθρώπινη Νόηση*, 132.

αποφευχθούν στο μέτρο του δυνατού νοητικές συγχύσεις και αμφισημίες. Ασκώντας κανείς κριτική στις γλωσσολογικές χρήσεις ασκεί ταυτόχρονα κριτική και στα γνωσιολογικά όρια. Πρόκειται για μία σύγχρονη κριτική η οποία επηρέασε καθοριστικά την αγγλοσαξονική φιλοσοφία του 20^{ου} αιώνα στην ανάλυσή της του καθημερινού λεξιλογίου ως φιλοσοφικό στοχασμό.²⁰¹

Συμπέρασμα

Ο Λοκ, αφορμώμενος από την άμεση και κάθετη διαφωνία του με την καρτεσιανή υπόσταση της ψυχής, συμβάλλει στην χειραφέτηση της γνώσης από προϋπάρχουσες έμφυτες ιδέες αποδεσμεύοντας το ανθρώπινο υποκείμενο από τα δεσμευτικά τους όρια. Για εκείνον αφετηρία της γνώσης συνιστούν τα δεδομένα που συλλέγουν οι αισθήσεις τα οποία και μεταφέρουν στο νου. Στο νου η πρώτη καταγραφή της αισθητηριακής εντύπωσης πραγματοποιείται με την παθητική της υποδοχή από τη λειτουργία της αντίληψης. Ο Λοκ παρομοιάζει τον νου με άγραφο χαρτί, ακολουθώντας την μεγάλη φιλοσοφική παράδοση που αναζητά σε τέτοιου είδους μεταφορές μία αισθητικοποίηση των αφηρημένων συνειρμών, και επισημαίνει ότι διαθέτει την εσωτερική αίσθηση του στοχασμού που μεταστοιχειώνει τα αισθητηριακά δεδομένα σε ιδέες.

Διακρίνει τις ποιότητες των πραγμάτων που συλλαμβάνουν οι αισθήσεις σε πρωτεύουσες και δευτερεύουσες, με τις πρώτες να συνιστούν αιτία της ύπαρξής τους. Τις ποιότητες αυτές οι νους με τις λειτουργίες του μετατρέπει στις παραστάσεις των απλών ιδεών και προχωρεί στην ονοματοδοσία τους. Με την εκφορά του ονόματος ανακαλούνται οι ποιότητες του πράγματος και όχι το υλικό του υπόστρωμα. Η αντίληψη αποτελεί την αφετηρία της γνώσης. Συνιστά την πρωταρχική ιδέα του νου με την οποία ο συγκεκριμένος εντυπώνει παθητικά τις ποιότητες του πράγματος. Το δεύτερο βήμα στην αύξουσα κλίμακα της γνώσης και της νοητικής λειτουργίας είναι η μνήμη. Λειτουργεί είτε ως αποταμιευτήριο των συσσωρευμένων εννοιών, είτε ως ενατένιση, με την άμεση δηλαδή ενεργοποίησή τους.

Εκτός όμως από την παραπάνω παθητική λειτουργία του νου, υφίσταται και μία άλλη, η ενεργητική του λειτουργία. Με αυτή αξιοποιεί τις απλές ιδέες και δημιουργεί σύνθετες ιδέες, ιδέες σχέσεων, και ιδέες αφαίρεσης. Μία άλλη λειτουργία του νου είναι η ενδοσκόπηση με την οποία συλλαμβάνει τις διαβαθμίσεις της σκέψης στο εσωτερικό του. Εξίσου σημαντική είναι η ικανότητα του νου να κατασκευάζει μικτούς τρόπους. Από απλές και σύνθετες ιδέες να κατασκευάζει έννοιες, οι οποίες δεν είναι απαραίτητο να υπάρχουν στον εμπράγματο, φυσικό κόσμο.

Με τη λειτουργία της νόησης κατακτούνται τρεις βαθμοί γνώσης. Η εννοιακή, η αποδεικτική και η αισθητική.

Ένα βασικό πρόβλημα που απορρέει από τη συλλειτουργία των αισθήσεων και του στοχασμού της νόησης είναι η ψευδαίσθηση που έχουν οι άνθρωποι ότι οι αθροισμένες ιδέες που σχηματίστηκαν συνιστούν μία ιδέα, ένα υποκείμενο υπόστρωμα, την υπόσταση. Δεν μπορούν να αποδεχτούν την αισθητηριακή πρόελευση των πνευματικών ιδεών και πιστεύουν ότι, όπως στις ποιότητες των

²⁰¹Umb. Eco, R. Fedriga, *Η Ιστορία της Φιλοσοφίας*, μτφρ. Μ. Ασπιώτη-Ελ. Τουλούπη, (Αθήνα: Πεδίο, 2018), τ.4, 424.

αισθητών οντοτήτων υφίσταται ένα υλικό υπόστρωμα, το ίδιο πρέπει να συμβαίνει και με τις ιδέες.

Εξετάζοντας τη σχέση του σώματος με την ψυχή ο Λοκ ορίζει το σώμα ως συμπαγή εκτατή οντότητα που συγκροτείται από μικροσωματίδια και την ψυχή ως άυλη, στοχαζόμενη οντότητα. Από εμπειρική παρατήρηση διαπιστώνει κανείς ότι η ψυχή δύναται με την σκέψη και τη βούληση να προκαλέσει κίνηση στο σώμα και να συνάγει από αυτό ότι υφίσταται κάποιος δεσμός μεταξύ τους. Μόνο που το πεπερασμένο της ανθρώπινης γνώσης αδυνατεί να εξηγήσει τη φύση αυτού του δεσμού. Εδώ βέβαια αξίζει να επισημανθεί ότι στην παραπάνω θέση του ο ίδιος ο εμπειριστής φιλόσοφος εκφράζει και την ενδεχομενική πιθανότητα η ψυχή να είναι μία σκεπτόμενη εκτατή οντότητα.

Αφού ο άνθρωπος μετέτρεψε τα αντιλήμματα των αισθήσεων σε ιδέες, έπειτα προχώρησε στο επόμενο στάδιο, στη συμβολοποίηση των ιδεών μέσω της φυσικής του ικανότητας να διαρθρώνει τους ήχους σε λέξεις. Με αυτό τον τρόπο δημιουργήθηκαν οι γενικοί όροι και οι επιμέρους όροι οι οποίοι συνέβαλλαν στην πρόοδο της ανθρώπινης συμβίωσης. Η γενική έννοια συνιστά τη διαμεσολάβηση μίας αφηρημένης έννοιας ανάμεσα σε ένα όνομα και στην πραγματική του υπόσταση. Η πραγματική υπόσταση ενός όντος συνιστά την πρώτη του ουσία, την υλική του ύπαρξη από την οποία οι αισθήσεις συλλαμβάνουν τις ποιότητες. Από τη στιγμή που με τη σύλληψη των ποιοτήτων οι φυσικές οντότητες κατηγοριοποιούνται σε ονόματα μέσω της νοητικής λειτουργίας, αποκτούν και μία δεύτερη ουσία, την ονομαστική ουσία στη οποία παραπέμπει η ονοματοδότησή τους. Και ενώ οι πραγματικές ουσίες μεταβάλλονται και καταστρέφονται, οι ονομαστικές ουσίες παραμένουν αμετάβλητες και αιώνιες δημιουργώντας ένα διακριτό οντολογικό καθεστώς σε σχέση με τις πραγματικές ουσίες.

Χαρακτηριστικά της λειτουργιστικής θεωρίας φαίνεται να περιλαμβάνει και η θεωρία για τη γνώση του Λοκ. Προϋπόθεση της γνώσης συνιστά το υλικό υπόστρωμα του κόσμου το οποίο προσλαμβάνουν οι αισθήσεις και με τη συνέργεια του νου, το μετατρέπουν σε ιδέες. Μία σειρά αισθητηριακών εντυπώσεων ενεργοποιεί τις νοητικές λειτουργίες οι οποίες δημιουργούν ένα πλέγμα εσωτερικών, αιτιακών σχέσεων. Επεξεργαζόμενος την θεωρία του για τη γλώσσα, και ιδιαίτερα τους γενικούς όρους και την πραγματική και ονομαστική ουσία, ενισχύει έτι περαιτέρω τη σύνδεση του φυσικού με το νοητικό, την οποία έχει προηγουμένως αναδείξει περιγράφοντας την λειτουργία της αίσθησης και της κίνησης. Η πρώτη υποδέχεται παθητικά τις αισθητηριακές εντυπώσεις ενεργοποιώντας την εσωτερική λειτουργία του στοχασμού να τις τροποποιήσει σε ιδέες, ενώ η δεύτερη αναδεικνύει τον δεσμό που υφίσταται ανάμεσα στις συμπαγή εκτατή οντότητα του σώματος και την άυλη υπόσταση της ψυχής, η οποία με τον στοχασμό και τη βούληση δύναται να κινήσει το σώμα. Υποστηρίζει και ο Λοκ το υλικό υπόστρωμα ως απαραίτητη προϋπόθεση των ψυχικών λειτουργιών παρέχοντας με τη σειρά του μία ολιστική εκδοχή της νοητικότητας. Η νόηση μέσω των αισθήσεων συλλαμβάνει την πληθώρα των ετερόκλητων ιδιοτήτων των αισθητών οντοτήτων και, συνδυάζοντάς τες με τις εσωτερικές της λειτουργίες, συγκροτεί την πεπερασμένη της γνώση για τον κόσμο.

Η ΠΡΟΣΩΠΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ «*Of Identity and Diversity*»

“Presume not that I am the thing I was”

William Shakespeare, *Henry IV, Part 2, Act 5, Scene 5.*

Εξέχουσα σημασία κατέχει στο αναλυτικό δοκίμιο του Λοκ για την ανθρωπινή νόηση το παρένθετο δοκίμιο για την προσωπική ταυτότητα. Η πρωτοτυπία της προσέγγισής του για την σημαίνουσα διάσταση της συνείδησης και ο εξοβελισμός του σώματος διάνοιξε μία νέα προοπτική με γόνιμες διαστάσεις ακόμη και σήμερα.

Η προσέγγιση του Λοκ είναι αντιστοιχοκρατική και εμπειριοκρατική. Αποσυσχετίζει την ανακλαστική συνείδηση από την οντολογική, υποστασιακή της διάσταση και την ενθυλακώνει εντός της ατομικής ταυτότητας. Ταυτόχρονα αντιδιαστέλλει το πρόσωπο από τον ενσώματο άνθρωπο αποδίδοντας στο πρώτο τη δυνατότητα της αυτοσυνείδησής.²⁰²

Ταυτότητα και Διαφορά

Η καθ' εαυτή ύπαρξη των πραγμάτων δίνει τη δυνατότητα στο μυαλό να προχωρήσει σε συγκρίσεις μεταξύ ομοίων πραγμάτων τοποθετώντας τα στο χώρο και το χρόνο. Από τη σύγκριση σχηματίζονται οι ιδέες της *ταυτότητας* και της *διαφοράς* οι οποίες έχουν εξέχουσα σημασία για τη νόηση. Ως *ταυτότητα* ορίζεται η μη διαφοροποίηση μίας ιδέας από τη στιγμή που συλλαμβάνεται στην αρχική της ύπαρξη μέχρι την συγκεκριμένη στιγμή της σύγκρισης. Με γνώμονα τον παραπάνω ορισμό η ύπαρξη μίας οντότητας σε οποιοδήποτε χωροχρόνο αποκλείει μία ίδια οντότητα στο ίδιο πλαίσιο. Αντίθετα, ως *διαφορά* ορίζεται η σχέση στην οποία μία οντότητα έχει διαφορετική αρχή σε χρόνο και χώρο από μία άλλη οντότητα.²⁰³

Η ταυτότητα και η διαφορά είναι σχέσεις και τρόποι σύγκρισης απολύτως απαραίτητοι για να αντιλαμβάνεται η νόηση την ταυτότητα των υποστάσεων. Υπάρχουν ιδέες για τρία είδη υποστάσεων: του Θεού, που είναι αίδιος, άφθαρτος και χωρίς αρχή, των *πεπερασμένων πνευμάτων*, των οποίων ο προσδιορισμένος χώρος και χρόνος της αφετηρίας τους προσδιορίζει την ταυτότητά τους όσο υφίστανται, και των *σωμάτων* για τα οποία ισχύει ό,τι και για τα πεπερασμένα πνεύματα. Για τις ενέργειες των πεπερασμένων όντων, οι οποίες συνίσταντο από μία αλυσιδωτή ακολουθία, όπως για παράδειγμα η κίνηση και η σκέψη, η διαφορά δεν υφίστατο καθώς χάνονται την ίδια στιγμή που αρχίζουν. Αφού επομένως υπάρχει μία αέναη αρχή δεν μπορεί να υπάρξει σύγκριση μεταξύ διαφορετικών χρόνων.²⁰⁴

Η εξατομίκευση

²⁰² Στ. Τσινόρεμα, «Το πρόσωπο και η αρχή της προσωπικότητας στη νεότερη ηθική φιλοσοφία και τη βιοηθική», στο *Βιοηθικοί προβληματισμοί II*, Επιμ. Μ. Κανελλοπούλου-Μπότη, Φ. Παναγοπούλου-Κουτνάτζη, (Αθήνα: Παπαζήση, 2015), 87.

²⁰³ Locke, *Δοκίμιο*, 2.27.1.

²⁰⁴ Στο ίδιο, 2.27.2.

Στην συνέχεια προσδιορίζεται η αρχή της *ατομικότητας* ως αφετηρία της ύπαρξης σε συγκεκριμένο χρόνο και χώρο που δεν δύναται να μεταφερθεί σε δύο οντότητες του ίδιου είδους. Η χωροχρονική συνιστώσα επομένως συνιστά για τον Λοκ καθοριστικό κριτήριο εξατομίκευσης. Το άτομο x σε χρόνο t_1 ταυτίζεται με το άτομο y σε χρόνο t_2 μόνο εάν το άτομο x μπορεί να θυμηθεί μία εμπειρία που είχε ως άτομο y και το αντίστροφο.²⁰⁵ Στα *ζωντανά πλάσματα* τα σωματίδια της ύλης τους τροποποιούνται αέναα και επομένως δεν είναι η οργανικότητα της ύλης τους που καθορίζει την ταυτότητά τους. Άλλου είδους ταυτότητα κατέχει ένα υλικό σώμα και άλλη ένα φυσικό σώμα.²⁰⁶ Σε ένα υλικό σώμα τα σωματίδια της ύλης του συγκροτούνται με οποιοδήποτε τρόπο. Αντίθετα, σε ένα φυσικό σώμα, π.χ. το πλατάνι, τα σωματίδια της ύλης του συγκροτούνται και αναδιατάσσονται αδιάλειπτα με ένα καθορισμένο τρόπο ώστε όλα μαζί, από κοινού, να συνεισφέρουν στην κοινή ζωή. Ο καθορισμένος τρόπος οργάνωσης που διατρέχει όλη τη ζωή του φυτού *εξατομικεύει* την υπόστασή του και το διαφοροποιεί από άλλα του ίδιου είδους φυτά. Η προηγηθείσα άποψη ισχύει και για την ταυτότητα των ζώων. Η ύλη τους είναι οργανωμένη κατά μέρη με ανάλογο τρόπο ώστε από το εσωτερικό τους να δημιουργείται η αρχή της κίνησης η οποία μεταφέρεται στον υπόλοιπο οργανισμό.²⁰⁷

Η ταυτότητα του ανθρώπου

Η ταυτότητα του ανθρώπου δεν διαφέρει ουσιαστικά από εκείνη ενός ζώου. Συμμετέχει στη αδιάλειπτη ζωή στιγμιαίων τμημάτων ύλης τα οποία σπονδυλώνονται στο ίδιο δομημένο σώμα. Το δομημένο αυτό σώμα έχει συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που το διαφοροποιούν από το δομημένο σώμα ενός ζώου. Επομένως δεν οφείλεται μόνο στην ταυτότητα της ψυχής η ανθρώπινη ταυτότητα αλλά και στην ιδιαιτερότητα της σωματικής ύλης η οποία αποτρέπει το ατομικό πνεύμα να ενωθεί με διαφορετικά σώματα συγκροτώντας τον ίδιο άνθρωπο.²⁰⁸ Ο άνθρωπος λοιπόν είναι μια *ψυχοσωματική ενότητα*, και ο Λοκ προς επίρρωσιν του ισχυρισμού του φέρνει το παράδειγμα ενός παπαγάλου, ο οποίος, αν και προικισμένος με λόγο, διαφέρει από τον άνθρωπο γιατί δεν διαθέτει ανθρώπινο σώμα. Η ταυτότητα του ανθρώπου δεν προσδιορίζεται από τα έλλογα αποκλειστικά χαρακτηριστικά του αλλά και από ένα σώμα το οποίο έχει συγκεκριμένη μορφή.²⁰⁹

Η έννοια του ανθρώπου στον Λοκ έχει βιολογικό χαρακτήρα και εδράζεται στην οντολογική-ουσιολογική ανθρωπολογία του Αριστοτέλη.²¹⁰

Το πρόβλημα προκύπτει σύμφωνα με τον Λοκ γιατί δημιουργείται πολλές φορές σύγχυση ανάμεσα στις ιδέες και τις λέξεις που τους αντιστοιχούν. Οι λέξεις *υπόσταση*, *άνθρωπος*, *πρόσωπο*, είναι τρεις λέξεις που αντιστοιχούν τρεις διαφορετικές ιδέες, και βέβαια η ιδέα της *υπόστασης* δεν ενσωματώνει την ιδέα της ταυτότητας. Από τη στιγμή που αρχίζει να υφίσταται μία υπόσταση διατηρείται αναλλοίωτη στη διαδοχή

²⁰⁵ Stanford Encyclopedia of Philosophy, <https://plato.stanford.edu>, Personal Identity. Understanding the Persistence Question.

²⁰⁶ Locke, *Δοκίμιο*, 2.27.3.

²⁰⁷ Στο ίδιο, 2.27.4,5.

²⁰⁸ Στο ίδιο, 2.27.6.

²⁰⁹ Στο ίδιο, 2.27.8.

²¹⁰ Λάζου, *Ο John Lock & το Δοκίμιο για την Ανθρώπινη Νόηση*, 142.

της ύπαρξής της. Το ίδιο συμβαίνει και με τις σύνθετες υποστάσεις. Τα προβλήματα και η σύγχυση προκύπτουν με την εσφαλμένη χρήση των εννοιών με τις οποίες ονοματίζονται οι ιδέες. Αν οι ιδέες παραμένουν παγιωμένες δύναται να καταστεί εύκολη η διάκριση μεταξύ των πραγμάτων.²¹¹

Το ανθρώπινο σώμα σύμφωνα με τον Λοκ συνιστά αναγκαία και επαρκή συνθήκη για να προσδιοριστεί η ανθρώπινη ταυτότητα.

Η προσωπική ταυτότητα

Πριν ο Λοκ φτάσει στην εννοιολόγηση της *προσωπικής ταυτότητας* προσδιορίζει την έννοια του *προσώπου*. Το ορίζει *ως σκεπτόμενο ον με λογική και στοχασμό*, το οποίο δύναται να *αναστοχαστεί* τον εαυτό του με την συγκεκριμένη ταυτότητα σε ετερόκλητους χώρους και χρόνους. Και επειδή η *συνείδηση* είναι οργανικά ενωμένη με τη σκέψη, καθώς δεν δύναται κάποιος να ανιλαμβάνεται και να μην έχει αντίληψη της αντίληψής του, η συνείδηση υποχρεώνει τον καθένα να είναι ό,τι αποκαλεί *εαυτό* και να τον διαφοροποιεί από τα υπόλοιπα έλλογα όντα. Και όσο η συνείδηση προεκτείνεται προς το *παρελθόν ως προς τους στοχασμούς και τις ενέργειες τόσο εναργέστερα προσδιορίζει την ταυτότητα ενός συγκεκριμένου προσώπου*.²¹²

Το πρόσωπο συνιστά ενοποιητική αρχή ετερόκλητων βιωμάτων καθώς δύναται να ταυτοποιεί την ταυτότητα ενός όντος το οποίο μέσω της αυτοσυνειδησίας αναστοχάζεται τον εαυτό του σε διαφορετικούς χωροχρόνους. Με την αυτοσυνείδηση το άτομο διαφοροποιείται από τα άλλα ανθρώπινα υποκείμενα, εξατομικεύεται, και ταυτόχρονα η σταθερή έλλογη ύπαρξη αποτελεί εκ των ουκ άνευ στοιχείο της ταυτότητάς του.²¹³

Η *συνείδηση* συνιστά θεμελιώδες κριτήριο ενός ανθρώπου ως προσώπου. Βασικό στοιχείο της συνείδησης είναι αφενός η καταχώριση των αισθητικών δεδομένων ως ιδέες και αφετέρου ο *αναστοχασμός*, ο αναδιπλασιασμός του νου μέσω της αναδίπλωσης στον εαυτό του αυτοστοχαζόμενος τις λειτουργίες του. Πρόκειται για τα πνευματικά ενεργήματα του νου όταν ανιλαμβάνεται τις λειτουργίες του. Με τον αναστοχασμό ο νους είναι παρών στον εαυτό του. Η συνείδηση είναι αυτή που συνδέει τις σκέψεις και τις πράξεις ενός ατόμου συγκροτώντας την ιδιαίτερη προσωπική του ταυτότητα.

Ο Λοκ προσλαμβάνει τον άνθρωπο ως διφυή οντότητα. Τον συσχετίζει με τα υπόλοιπα ζώα ως βιολογικό οργανισμό που ακολουθεί βιολογικές διεργασίες, από την άλλη ωστόσο εστιάζει στην έλλογη ιδιαιτερότητά του. Η έλλογη ιδιαιτερότητα του εύλογα οδηγεί στην πρόσληψη της προσωπικής ταυτότητας ως κάτι το άυλο και σχετιζόμενο με την συνέχεια της μνήμης και την αυτοσυνειδησία. Φαίνεται πως η προσωπική ταυτότητα δεν συνιστά ένα είδος ουσιακής υπόστασης αλλά μορφή λειτουργίας.

Η συνέχεια της μνήμης

²¹¹Locke, *Δοκίμιο*, 2.27.7, 28.

²¹²Στο ίδιο, 2.27. 9.

²¹³Λάζου, *Ο John Lock & το Δοκίμιο για την Ανθρώπινη Νόηση*, 142, 143.

Ένας βασικός προβληματισμός αφορά το κατά πόσο η συνείδηση συνιστά υπόσταση. Για να απαντήσει στο ερώτημα ο Λοκ αφορμάται από το ιδιαίτερο βασικό χαρακτηριστικό της συνείδησης που είναι η *συνέχεια της μνήμης*. Με αυτήν έχει επίγνωση της διαδοχής των ενεργειών της και ενώνει στο ίδιο πρόσωπο απομακρυσμένες πράξεις ανεξάρτητα από τις υποστάσεις που τις προκάλεσαν. Επειδή όμως η συνείδηση διακόπτεται από στιγμές λήθης και δεν μπορεί πάντα να έχει μία συνολική, λεπτομερειακή εικόνα του παρελθόντος, γεννούνται αμφιβολίες αν το επρόκειτο για την ίδια συνέχεια σκεπτόμενη οντότητα. Το συγκεκριμένο εντούτοις ερώτημα δεν σχετίζεται με την προσωπική ταυτότητα. Το βασικό ερώτημα είναι πια καθιστά ένα πρόσωπο ίδιο και όχι αν είναι η ίδια ταυτόσημη οντότητα η οποία στοχάζεται αδιάλειπτα στο εσωτερικό του ίδιου προσώπου. Δύναται να υφίστανται αλλότριες οντότητες με ταυτόσημη συνείδηση στο ίδιο πρόσωπο, αλλά και διαφορετικά πρόσωπα με αδιαφοροποίητη ταυτότητα στον ίδιο ζωντανό οργανισμό και ως τροποποιούνται οι υποστάσεις. Η ταυτότητα ενός προσώπου δεν καθορίζεται από τη συνοχή του πνεύματος (ψυχής), αλλά από τη συνείδηση που μπορεί να υφίσταται σε μία υπόσταση ή και σε διαφορετικές υποστάσεις διατηρώντας μία *ψυχολογική συνέχεια*. Από τη στιγμή που ένα έλλογο ον δύναται να ανακαλέσει με τη μνήμη του μία παρελθούσα ενέργεια ανπλαμβανόμενο την αρχική του συνειδητοποίηση της ενέργειας, και από τη στιγμή που αυτό συμβαίνει επίσης και με τις ενέργειες του παρόντος, τότε διαθέτει μία προσωπική ταυτότητα.²¹⁴

Εδώ ο Λοκ φαίνεται να διαφοροποιείται από τον Ντεκάρτ για τον οποίο το πρόσωπο είναι μία διανοητική, μη υλική υπόσταση, η ψυχή, της οποίας είναι η σκέψη. Είναι ένα σκεπτόμενο πράγμα, το οποίο αμφιβάλλει, νοεί, βεβαιώνει, αρνείται, θέλει, δεν θέλει, φαντάζεται και αισθάνεται.²¹⁵ Για τον νου είναι ουσιαστική η σκέψη στην πράξη και όχι η ικανότητα της σκέψης. Αντίθετα, για τον Λοκ, δεν είναι αξιοσημείωτη για το νου η πράξη της σκέψης του όσο η κίνηση της σκέψης του, ενώ δεν είναι και αυταπόδεικτο ότι σκεφτόμαστε αδιάλειπτα.²¹⁶ Έτσι ουσιαστικά καταρρίπτει το δυιστικό μοντέλο του Ντεκάρτ, αφού, αν η άυλη ψυχή είναι αιώνια και μπορεί να έζησε σε σώματα άλλων ανθρώπων στο παρελθόν και θα ζήσει σε άλλα στο μέλλον, παρατηρούμε ότι δεν ενδιαφερόμαστε γι' αυτά όπως ενδιαφερόμαστε για τον εαυτό μας. Επομένως το πρόσωπο δεν ταυτίζεται με την ψυχή που ενυπήρξε και θα ενυπάρχει σε διαφορετικά σώματα. Μεταβαίνει λοιπόν από το μεταφυσικό πεδίο στο *εμπειρικό-ψυχολογικό*. Ο αναστοχασμός σχετίζεται με τις εσωτερικές *λειτουργίες* της συνείδησης και όχι με την ουσία της. Αποκαλύπτει ότι είμαστε όχι όμως και το τι είμαστε.²¹⁷

Η αναστοχαστική δύναμη της συνείδησης προσδίδει στον εαυτό, το εγώ, έναν "σημειακό" χαρακτήρα σύμφωνα με τον Charles Taylor. Το πρόσωπο δύναται να αναδημιουργεί τον εαυτό του όντας σε θέση να αποστασιοποιείται από όσα εμπειριέχει και να τα ξανασυνδέει με τρόπο που να συνάδει με την προσωπική του βούληση. Ο αυθεντικός του εαυτός είναι "αδιάστατος" όπως ακριβώς ένα γεωμετρικό σημείο το οποίο, αν και δεν υφίστανται κάπου συγκεκριμένα, μπορεί να αντικειμενοποιεί τα πράγματα. Η εαυτότητα δεν συρρικνώνεται σε οποιαδήποτε υλική ή πνευματική

²¹⁴Locke, Δοκίμιο, 2.27. 10.

²¹⁵ P. Ντεκάρτ, *Στοχασμοί περί της πρώτης φιλοσοφίας*, μτφρ-σγλ Ευ. Βανταράκης, (Αθήνα: Εκκρεμές, 2003). Δεύτερος στοχασμός, 75, 77.

²¹⁶Woolhouse, *Φιλοσοφία της Επιστήμης*, β' Οι εμπειριστές, 156.

²¹⁷W. Windelband & H. Heimsöeth, *Εγχειρίδιο ιστορίας της φιλοσοφίας*, μτφ, Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, (Αθήνα: ΜΙΕΤ, 2015), 254.

οντότητα, αλλά καθορίζεται από την αυτοσυνειδησία και την σημαίνουσα λειτουργία της μνήμης.²¹⁸

Ο Paul Ricoeur στην ερμηνεία του Λοκ περί προσωπικής ταυτότητας διακρίνει μία θεματική αντιστάθιση ανάμεσα στην ταυτότητα ως *το ταυτόν* και στην ταυτότητα ως *εαυτότητα* σχετίζοντας τη διάκριση με τη *μονιμότητα μέσα στο χρόνο*. Το θέμα της μονιμότητας μέσα στο χρόνο φαινομενικά συνδέεται αμεσότερα με την ταυτότητα (το ταυτόν) και με το ζήτημα της αριθμητικής ταυτότητας όταν το ίδιο πράγμα δύναται να εμφανιστεί δύο φορές. Πρόκειται για επαναταυτοποίηση του ίδιου. Η ομοιότητα συνιστά άμεσο κριτήριο το οποίο επαναταυτοποιεί υπονομεύοντας οποιοσδήποτε επιφυλάξεις εγείρονται από την εμφάνιση του ίδιου πράγματος σε διαφορετικά χρονικά σημεία. Όταν όμως υφίσταται μεγάλη χρονική απόσταση ανάμεσα σε δύο εμφανίσεις του ίδιου πράγματος τότε προκρίνεται ένα τρίτο κριτήριο, αυτό της *αδιάλειπτης συνέχειας* ανάμεσα στις δύο χρονικά αποκλίνουσες εμφανίσεις. Κλασικό είναι το παράδειγμα της νιότης και του γήρατος. Η απειλή για την ταυτότητα που γεννάει ο χρόνος με τις διαδοχικές ασθενείς μεταβολές μπορεί να αποτραπεί όταν προστεθεί στην αρχή της ομοιότητας και της αδιάλειπτης συνέχειας και η αρχή της *μονιμότητας στο χρόνο*. Πρόκειται για μία υπερβατολογική σχεσιακή σταθερά που επικυρώνει την προσωπική ταυτότητα.²¹⁹

Η αρχή της μονιμότητας απαντά στο ερώτημα «ποιος είμαι;», και οι δύο εμβληματικότεροι όροι προσδιορισμού είναι ο *χαρακτήρας* και ο *τηρημένος λόγος*. Με τον χαρακτήρα ορίζεται το σύνολο *των καθ' ἑξίν προδιαθέσεων* με τις οποίες ταυτοποιείται ένα πρόσωπο. Με τον όρο προδιάθεση εννοείται η αποκτημένη ἔξη αλλά και η ἔξη που αρχίζει να αποκτάται. Πρόκειται για ἔξεις σχετιζόμενες και αναφερόμενες σε αξίες, κανονιστικές αρχές, ιδανικά, πρότυπα μέσα στους οποίους το πρόσωπο αναγνωρίζει τον εαυτό του. Έτσι στην πρόσφυση του «ποιος;» προστίθεται και η πρόσφυση του «π». Προκύπτει μία διολίσθηση από το ερώτημα «ποιος είμαι» στο «π είμαι».²²⁰

Στο δεύτερο μοντέλο μονιμότητας στο χρόνο, αυτό της *τήρησης του λόγου*, η διατήρηση του εαυτού εδράζεται μόνο πάνω στο ερώτημα του «ποιος;». Η τήρηση του λόγου συνιστά μία δέσμευση σταθερότητας ακόμη και αν κάποιος έχει τροποποιήσει τη γνώμη του από την χρονική αφετηρία της έκφρασής της. Προκύπτει ένα μεσοδιάστημα κενό νοήματος που πρέπει να πληρωθεί. Είναι διαφορετικό κριτήριο η εμμένουσα σταθερότητα του χαρακτήρα και η διατήρηση του εαυτού εντός της τήρησης μίας υπόσχεσης η οποία αποποιείται την μεταβολή του χαρακτήρα μέσα στο χρόνο, αποδεσμεύεται από αυτόν. Η εαυτότητα σε αυτή την περίπτωση συγκροτείται μέσω της αφηγηματικής ταυτότητας.²²¹

Ενστάσεις για τη συνέχεια της μνήμης

Το κύρος και η εγκυρότητα που προσφέρει η μνήμη στην αυτοσυνειδησία αμφισβητείται γιατί εμπεριέχει το σφάλμα της *διαλλληλίας*. Η ικανότητα του προσώπου

²¹⁸Taylor, *Πηγές του εαυτού*, 282.

²¹⁹P. Ricoeur, *Ο ίδιος ο εαυτός ως άλλος*, μτφρ. Β. Ιακώβου, (Αθήνα: ΠΟΛΙΣ, 2008) 158-161.

²²⁰Στο ίδιο, 161-167.

²²¹Στο ίδιο, 167-170.

να θυμάται το παρελθόν του και να συγκρίνει στη συνέχεια τον παρελθόντα εαυτό του με τον παρόντικό για να αποφανθεί για την προσωπική του ταυτότητα, προϋποθέτει την προσωπική ταυτότητα του, καθώς ο άνθρωπος που φέρει τη μνήμη και ο άνθρωπος που συνιστά αντικείμενό της είναι το ίδιο πρόσωπο.²²²

Επιπλέον υπάρχουν και εκείνοι που υποστηρίζουν ότι η μνήμη είναι ανεπαρκές κριτήριο της προσωπικής ταυτότητας, αφού μόνο οι έγκυρες μνήμες για το παρελθόν του προσώπου μπορούν να υιοθετηθούν. Για να γίνει αυτό όμως δεν αρκεί να υποστηρίξει κάποιος κάποιο συμβάν στο παρελθόν, καθώς για να επιβεβαιωθεί η ύπαρξη του συμβάντος, να σιγουρευτούμε για το αληθές της απόφασής του, χρειάζεται μία έξωθεν τεκμηρίωση από μάρτυρες. Η ακρίβεια της μνήμης λοιπόν δεν κατοχυρώνεται αφ' εαυτής αλλά χρειάζονται και ενδείξεις εκτός του γεγονότος της μνήμης.²²³

Μία άλλη ένσταση για την ψυχολογική συνέχεια της μνήμης αφορά το γεγονός κατά πόσο ένα πρόσωπο παραμένει ίδιο εάν μπορεί να θυμηθεί ένα συμβάν του παρελθόντος t_1 σε μία t_2 περίοδο της ζωής του και δεν μπορεί να το θυμηθεί σε μία t_3 χρονική περίοδο. Μία νεαρή φοιτήτρια τιμωρείται γιατί καθυστέρησε να επιστρέψει βιβλία στη βιβλιοθήκη. Αργότερα ως ενήλικη δικηγόρος θυμάται ότι έχει πληρώσει το πρόστιμο, δεν το θυμάται ωστόσο ως ηλικιωμένη γυναίκα. Εάν τα x και y είναι ένα, τα y και z είναι ένα, τότε τα x και z δεν μπορούν να είναι δύο. Εντούτοις σαν απάντηση υποστηρίζεται η άποψη ότι το κριτήριο της ψυχολογικής συνέχειας δεν είναι εμπειρικό αλλά βαθύτερα ψυχολογικό, συνδέοντας γεγονότα του παρελθόντος με παρόντικά ψυχικά χαρακτηριστικά που δεν εύκολο να προσδιοριστούν άμεσα.²²⁴

Συνείδηση και άυλες υποστάσεις

Ο Λοκ συνεχίζει υποστηρίζοντας ότι τα ερεθίσματα που δέχεται το σώμα μας τα νιώθουμε ως μέρος του συνειδητού εαυτού μας, ωστόσο αν χαθεί ένα μέρος του ανθρώπινου σώματος σε τίποτα δεν θα διαφοροποιηθεί η προσωπική του ταυτότητα. Η ύλη του σώματος ενός προσώπου αναδιατάσσεται σε διαδοχικές χρονικές στιγμές, εντούτοις η συγκεκριμένη αναδιάταξη, με τις αλλεπάλληλες απώλειες ή προσθήκες, διόλου δεν επηρεάζει την αίσθηση της προσωπικής ταυτότητας.²²⁵

Ακολουθούν τα ερωτήματα αν είναι ανέφικτο η ίδια συνείδηση να διατηρείται στις τροποποιήσεις των υποστάσεων ή στην μετάβαση από υπόσταση σε υπόσταση. Στο ενδεχόμενο αυτό ο Λοκ εκφράζει τον αγνωστικισμό του, καθώς υπάρχει άγνοια και για την φύση των έλλογων υποστάσεων, αλλά και εάν η συνείδηση της μνήμης μπορεί να μεταφερθεί από τη μία έλλογη υπόσταση στην άλλη. Εντούτοις απαντά ότι, αν η ίδια συνείδηση μπορεί να μεταφερθεί από μία σκεπτόμενη υπόσταση σε άλλη, πιθανότατα αυτές οι δύο υποστάσεις δομούν ένα πρόσωπο.

Ως προς το δεύτερο ερώτημα, αν παραμένοντας η ίδια συνείδηση μπορεί να υπάρχει σε διακριτά πρόσωπα, απαντά καταφατικά. Επομένως για να είναι κανείς το ίδιο πρόσωπο δεν είναι απαραίτητο να έχει την ίδια υλική υπόσταση αλλά αρκεί η ίδια

²²² Θ. Ν. Πελεγρίνης, *Λεξικό της φιλοσοφίας*, (Αθήνα: πεδίο, 2013, λήμμα 'πρόβλημα της προσωπικής ταυτότητας'), 529.

²²³ Πελεγρίνης, *Λεξικό Φιλοσοφίας*, 529.

²²⁴ Stanford, <https://plato.stanford.edu>, Personal Identity, Psychological-Continuity Views.

²²⁵ Locke, *Δοκίμιο*, 2.27. 11.

συνείδηση. Ως προέκταση αρνείται την αναγκαιότητα της υλικής υπόστασης και για την ύπαρξη της ίδιας ατομικής ταυτότητας. Παράδειγμα που αποδεικνύει την άποψη του είναι το τέχνασμα με τον πρίγκηπα-παππουστή. Αν η συνείδηση του πρίγκηπα μπει μέσα στο σώμα του παππουστή, τότε ουσιαστικά θα έχει το πρόσωπο του πρίγκηπα, θα είναι υπεύθυνο για τις παρελθούσες πράξεις του, έστω και αν οι υπόλοιποι θα εξακολουθούσαν να αναγνωρίζουν σε αυτόν εξαιτίας της σωματικής του υπόστασης τον παππουστή. Επομένως, αν και θα είχε την προσωπική ταυτότητα του πρίγκηπα, εντούτοις κανείς δεν θα υποστήριζε ότι είναι ο ίδιος άνθρωπος αφού θα είχε διαφορετικό σώμα. Το σώμα λοιπόν που είναι τόσο καθοριστικό για τη δημιουργία του ανθρώπου δεν είναι αυτό που συγκροτεί την προσωπική του ταυτότητα. Γι' αυτό και είναι απαραίτητο να υπάρχει σωστός ορισμός των εννοιών περί υπόστασης, ανθρώπου και προσώπου.²²⁶ Επομένως, το κριτήριο για την προσωπική ταυτότητα, φαίνεται να είναι κυρίως *υποκειμενικό* υποβαθμίζοντας την όποια "αντικειμενικότητα" παρέχει η παρουσία του σώματος.

Η εξέχουσα σημασία που προσδίδει στην υποκειμενικότητα ο Λοκ ως προς το οντολογικό καθεστώς της προσωπικής ταυτότητας φαίνεται να καθιστά ακόμη περισσότερο εμφανή το δυισμό σώματος-ψυχής.

Ο Thomas Nagel υποστηρίζει ότι η υποκειμενικότητα σχετίζεται με μία μοναδική οπτική γωνία απροσπέλαστη σε κάθε απόπειρα εξαντικειμενικοποίησής της με την αναγωγή σε υλιστικά-φυσικά στοιχεία. Τα δεδομένα που συγκροτούν το υποκειμενικό βίωμα είναι τόσο μοναδικά και ξεχωριστά που εύλογα θα μπορούσε κανείς και να εκφράσει το σκεπτικισμό του για την πραγματική τους ύπαρξη. Πιστεύει ότι υφίστανται εσωτερικά δεδομένα για τα οποία οι άνθρωποι δεν διαθέτουν τις κατάλληλες έννοιες και προτάσεις για να τα εκφράσουν. Υφίστανται μεν φαινομενολογικά δεδομένα τα οποία δύναται να κατανοήσει ένα τρίτο πρόσωπο το οποίο μοιάζει με το πρόσωπο που είναι κάτοχός τους, από την άλλη δε το τι *νιώθει* το πρόσωπο που βιώνει τα δεδομένα της προσωπικής του εμπειρίας είναι προσπελάσιμο μόνο από την πρωτοπρόσωπη, δική του οπτική. Η όποια αντικειμενικότητα της υποκειμενικής εμπειρίας υφίσταται με τον τρόπο που αυτή γίνεται αντιληπτή από την ξεχωριστή οπτική γωνία του αντιλήπτορος υποκειμένου.²²⁷

Η παραδοξότητα της λοκιανής θεωρίας

Οι συγκεκριμένη άποψη του Λοκ οδηγεί σε ορισμένα συμπεράσματα που φαίνονται παράδοξα. Αν η *(αυτο)συνείδηση* δύναται να εκταθεί από μία πράξη που έγινε μόλις μέχρι κάποια που διαδραματίστηκε και χίλια χρόνια πριν, ο προσωπικός εαυτός είναι ο ίδιος, ανεξάρτητα από το πόσες υποστάσεις συγκροτήθηκε. Ή, αν ένα μικρό δάκτυλο αποκοπεί από το σώμα και η συνείδηση ακολουθήσει το μικρό δάκτυλο, τότε ο εαυτός θα βρίσκεται σε αυτό το μικρό δάκτυλο και όχι στο υπόλοιπο σώμα. Χρησιμοποιώντας το παράδειγμα του Σωκράτη υποστηρίζει ότι ο ξυπνητός Σωκράτης δεν είναι ο ίδιος με τον κοιμώμενο Σωκράτη, αφού και οι δύο έχουν διαφορετική συνείδηση, ενώ ο Σωκράτης μπορεί να συμπίπτει με τον δήμαρχο του Κουίνμπορο αν έχουν την ίδια συνείδηση. Στην διατυπωμένη ένσταση ότι μπορεί κάποιος να παραμένει ο ίδιος και

²²⁶Στο ίδιο, 2.27.12-15.

²²⁷Th. Nagel, «Τι νιώθει κανείς όντας νυχτερίδα», στο *Το εγώ της νόησης*, (επιμ.) D.R. Hofstadter-D.C. Dennett, 453-468.

ας ξεχάσει εντελώς ένα μέρος του παρελθόντος του, ο Λοκ απαντά αρνητικά. Μπορεί να είναι ο ίδιος άνθρωπος, είναι ωστόσο διαφορετικά πρόσωπα.²²⁸

Ένα άλλο προβαλλόμενο επιχείρημα του Λοκ περί της σπουδαιότητας της αυτοσυνειδησίας ως προς την κατοχή της προσωπική ταυτότητα αφορά το ενδεχόμενο κάποιος άνθρωπος να απωλέσει από τη μνήμη του κάποιες περιόδους του βίου του χωρίς την πιθανότητα να τις ξαναποκτήσει. Σε αυτή την περίπτωση αξίζει να διακρίνει κανείς την σημασία της πρωτοπρόσωπης αντωνυμίας “εγώ”. Συνήθως ο άνθρωπος ταυτίζεται με το πρόσωπο και οι περισσότεροι θα θεωρούσαν ότι, ακόμα και αυτά που κάποιος έχει απωλέσει από τη μνήμη του, ανήκουν σε αυτόν. Ο Λοκ ωστόσο εκφράζει την αντίρρησή του. Συμφωνεί ότι είναι ο ίδιος άνθρωπος, εντούτοις συνιστά δύο διαφορετικά πρόσωπα. Γι’ αυτό άλλωστε τα δικαστήρια δεν τιμωρούν έναν άνθρωπο αν έπραξε κάτι ως παράφρων, έχοντας απώλεια της συνείδησής του.²²⁹

Για να γίνει εναργέστερα κατανοητή η διάκριση ανθρώπου – προσώπου αναφέρεται στο παράδειγμα του Σωκράτη. Πολλοί θα αδυνατούσαν να αντιληφθούν πώς το ξεχωριστό πρόσωπο του Σωκράτη δύναται να φέρει δύο πρόσωπα. Θα έπρεπε επομένως να οριστεί τι εννοεί ο καθένας με τον όρο “Σωκράτης”. Θα δύνατο να είναι μία άυλη, έλλογη υπόσταση, μία ψυχή. Σε αυτή την περίπτωση θα έπρεπε να γίνει αποδεκτό ότι υπάρχει το ενδεχόμενο ένας άνθρωπος να γεννηθεί από ξεχωριστές γυναίκες, σε διαφορετικούς χρόνους και να είναι ο ίδιος άνθρωπος. Αναπόφευκτα θα πρέπει να γίνει και αποδεκτό ότι συνιστά δύο, διαφορετικά πρόσωπα. Η δεύτερη εικασία υποστηρίζει ότι ο Σωκράτης είναι απλά μία ζωική οντότητα άνευ ψυχής, και η τρίτη ότι συγκροτείται από το ίδιο πνεύμα στην ίδια ζωική οντότητα. Με τις δύο τελευταίες υποθέσεις αποκλείεται το ενδεχόμενο ο Σωκράτης να αποτελεί τον ίδιο άνθρωπο σε αυτή και στην άλλη ζωή μετά την ανάσταση χωρίς τη συνδρομή της συνείδησης.²³⁰

Αν δύο διαφορετικές συνειδήσεις επιδρούν στο ίδιο σώμα, η μία την ημέρα και η άλλη την νύχτα, τότε αυτός ο ίδιος άνθρωπος θα διέφερε όσο ο Σωκράτης από τον Πλάτωνα. Από την άλλη, αν η ίδια συνείδηση επιδρά σε δύο διαφορετικά σώματα, τότε αυτά θα διέφεραν μεταξύ τους όσο ο ίδιος άνθρωπος που φοράει διαφορετικά ρούχα. Επομένως η προσωπική ταυτότητα καθορίζεται από τη συνείδηση ανεξάρτητα από πιθανή σύνδεσή της με κάποια άυλη υπόσταση ή όχι. Και αφού η σκεπτόμενη υπόσταση είναι άυλη, θα μπορούσε να αποτελεί μέρος της συνείδησης, και η επαναφορά της άυλης υπόστασης να εξαρτάται από τη μνήμη της συνείδησης. Η αδυναμία να ανακαλέσει κανείς κάποιο τμήμα της ύπαρξής του και να το ενσωματώσει στη διαδοχή της μνήμης της παρούσας συνείδησης που συγκροτεί τον εαυτό του, οδηγεί αναπόφευκτα αυτό το κομμάτι του της ύπαρξής του εκτός του εαυτού του. Το τοποθετεί στην ίδια κατηγορία με οτιδήποτε άλλο δεν σκέφτηκε ή έπραξε εκείνος.²³¹

Συμφωνεί επίσης με την πιθανή εκδοχή πως η συνείδηση συνδέεται με την ατομική άυλη υπόσταση, αλλά είναι προτιμότερο κάθε άνθρωπος να δώσει γι’ αυτό την δική του προσωπική απάντηση, εκφράζοντας εμμέσως τον σκεπτικισμό του για την ορθότητα της απόφασής. Τα έλλογα όντα μπορούν να αποφανθούν μόνο για τον

²²⁸Locke, *Δοκίμιο*, 2.27.17-19.

²²⁹Στο ίδιο, 2.27. 20.

²³⁰Στο ίδιο, 2.27. 21-22.

²³¹Στο ίδιο, 2.27.23-24.

εαυτό τους αν είναι ευτυχισμένα ή δυστυχισμένα, βεβαιώνοντας επίσης ότι ο εαυτός τους έχει υπάρξει στο παρελθόν, υπάρχει στη στιγμή του παρόντος και θα συνεχίζει να υπάρχει στο μέλλον αν διατηρήσει την ίδια συνείδηση ανεξαρτήτως των αριθμητικών υποστάσεων που θα λάβει. Δεν οφείλεται στην υπόσταση η ταυτότητα εαυτού αλλά στην αυτοσυνειδησία με την οποία δύναται να ενωθούν ετερόκλητες υποστάσεις. Αν κάτι αποχωριστεί από την οργανική σύνδεση με τη συνείδηση παύει να υφίσταται ως μέρος της προσωπικής ταυτότητας. Θα ήταν μάλιστα εφικτό να καταστεί μέρος μίας άλλης ανθρώπινης υπόστασης. Και η ίδια ακριβώς προοπτική αφορά και την απώλεια μέρους των αναμνήσεών μας. Οποιαδήποτε λοιπόν υπόσταση και οποιαδήποτε σύνδεση πράξεων είναι οργανικά συγκροτημένη με το παρόν σκεπτόμενο, συνιστά μέρος του ίδιου, διαδοχικού εαυτού.²³²

Η οπτική του Λοκ για την προσωπική ταυτότητα με την δεσπόζουσα θέση που παρέχει στην ενδοσκόπηση, αναδεικνύει την ριζική μετάβαση από την αριστοτελική θέαση της ενσάρκωσης του οντικού Λόγου στην ευταξία του κόσμου στην εξερεύνηση του εαυτού και των διαδικασιών που τον συγκροτούν. Μέσα από την ενδοσκόπηση και την δόμηση της προσωπικής ταυτότητας, την συνειδητοποίηση των νοητικών λειτουργιών, δεν ανακαλύπτεται η παράσταση του κόσμου, αλλά κατασκευάζεται μία καινούρια.²³³

Η ενδοσκόπηση, με τη συνεπόμενο αποτέλεσμα την επίγνωση των διαδικασιών που συγκροτούν την προσωπική ταυτότητα, οδηγεί στην εσωτερική δόμηση της εσωτερικής παράστασης του κόσμου. Το υποκείμενο μέσω προσωπικών διεργασιών και συνειρμών αποκτά τον έλεγχο της ταυτότητάς του και της κατασκευής της. Με τον αναστοχασμό δεν προσανατολίζεται προς μία αντικειμενική τάξη του κόσμου όπως στους κλασικούς φιλοσόφους, αλλά αποχωρίζεται του εαυτού του καθιστώντας τον αντικείμενο παρατήρησης. Αυτό δύναται να συντελεστεί μόνον μέσω πρωτοπρόσωπης προοπτικής. Ο νέος εαυτός που σχηματίζεται μέσω αυτής της πρωτοπρόσωπης αντικειμενοποίησής του αποταυτίζεται με ό,τι προηγουμένως ανήκε σε αυτόν. Δεν δύναται εύκολα να θεωρηθεί ένα τμήμα του φυσικού κόσμου και οδηγεί σε μία οιονεί φιλοσοφική δυσθυμία στα νεωτερικά χρόνια, καθώς οι διάφορες απαντήσεις που δόθηκαν στο συγκεκριμένο ζήτημα δεν ικανοποιούν.²³⁴

Η συγκεκριμένη προοπτική επέφερε άλλο ένα παράδοξο. Το υποκείμενο, εξαντικειμενοποιώντας τον εαυτό του, κατασκευάζει μία αυτοεικόνα ολοένα και περισσότερο υλιστική εκμηδενίζοντας την υποκειμενικότητα του. Δηλαδή, κατασκευάζει για τον εαυτό του μία εικόνα προσλαμβανόμενη από μία τριτοπρόσωπη οπτική. Αυτή η ακραία τριτοπρόσωπη αντικειμενοποίηση προήλθε από την ακραία πρωτοπρόσωπη υποκειμενοποίηση του ατόμου. Από την ριζική αυτοπάθεια της στροφής στον εαυτό ως έναν εαυτό.²³⁵

Με τον Λοκ σταδιακά η έννοια της συνείδησης περιθωριοποιεί την έννοια της ψυχής και το μεταφυσικό της περιεχόμενο. Ο ενδοσκοπικός, αυτοαναφορικός της χαρακτήρας θεωρείται ότι συνετέλεσε και στην μετέπειτα ανάπτυξη της *ενδοσκοπικής ψυχολογίας* και την διαφοροποίηση εκ μέρους της του φυσικού και του πνευματικού κόσμου. Ο στοχασμός του φιλοσόφου υπήρξε αφετηρία και της *συνειρμικής*

²³² Στο ίδιο, 2.27. 25.

²³³ Taylor, *Πηγές του εαυτού*, 287.

²³⁴ Στο ίδιο, 288.

²³⁵ Στο ίδιο, 289.

ψυχολογίας, η οποία εξήγαγε τους ψυχολογικούς της νόμους από αναζήτηση των αιτιακών συνάψεων μεταξύ υλικών αλληλεξαρτήσεων και του βιολογικού, ψυχικού συνειρμού.²³⁶

Ο Λοκ αμφισβητεί και απορρίπτει εν τέλει την άποψη ότι η προσωπική ταυτότητα συγκροτείται από την υλική υπόσταση, όπως και την άποψη ότι συνδέεται με κάποια άυλη, σκεπτόμενη υπόσταση στην οποία δεν υφίσταται η ψυχολογική συνέχεια της μνήμης. Η συνειδητοποίηση των σκέψεων και των δράσεων του παρελθόντος τις κατοχυρώνει ως μέρος της προσωπικής ταυτότητας. Αναδεικνύει τη σημασία της πρωτοπρόσωπης, υποκειμενικής εμπειρίας ως κριτήριο αναφοράς για τον προσδιορισμό της προσωπικής ταυτότητας. Η πρωτοπρόσωπη, αυτοπαθή υποκειμενικότητα είναι τόσο ριζική που διατυπώνει την άποψη ότι για τα συναισθήματα που βιώνει ένας έλλογος εαυτός και την ψυχολογική σύνδεση των εμπειριών του, μπορεί να βεβαιώσει μόνος ο ίδιος και κανείς άλλος.

Πρόσωπο και ηθική συνείδηση

Στο τελευταίο μέρος της πραγματείας του ο Λοκ μεταβαίνει από το πεδίο της *μεταφυσικής* στο πεδίο της *ηθικής* και τις επαναξιολογήσεις που προκύπτουν από την έννοια του *προσώπου σε δικαιοτικό επίπεδο*.

Ο όρος πρόσωπο έχει και *δικανικό χαρακτήρα* αφού με αυτόν αξιολογούνται οι πράξεις με έλλογα κριτήρια άμεσα συνδεδεμένα με τον νόμο και κατ' επέκταση με την ευτυχία του ανθρώπου. Ο άνθρωπος που έχει συνείδηση επιθυμεί να είναι ευτυχής επιδιώκοντας τη χαρά και αποφεύγοντας τον πόνο. Μόνο με την συνείδηση μπορεί να οικειοποιείται πράξεις του παρελθόντος και να τις αξιολογεί με τα έλλογα δεδομένα του παρόντος ώστε να είναι ευτυχισμένος. Η προσωπική ταυτότητα έτσι δεν είναι μόνο αυτοαναφορική, αλλά καθοριστικός είναι και ο έλλογος και ηθικός χαρακτήρας του προσώπου το οποίο τον καθιστά υπεύθυνο για τις πράξεις του. Απαιτείται όμως η συνέχεια της μνήμης για να τις ενσωματώσει στη συνείδησή του ως εάν να είναι οι παρελθούσες πράξεις και ενέργειές του παρούσες ανά πάσα στιγμή.

Γι' αυτό και προκύπτει πρόβλημα όταν κανείς τιμωρείται για παρελθούσες πράξεις του για τις οποίες δεν είχε επίγνωση. Για παράδειγμα διακριτά πρόσωπα, είναι ο ίδιος εαυτός όταν είναι νηφάλιος και όταν είναι μεθυσμένος. Αν ωστόσο τελέσει κάποιο αδίκημα εν μέθη, το δικαστήριο τον τιμωρεί ανίκανο όντας να διακρίνει αν υφίσταται απουσία συνείδησης στην πραχθείσα πράξη.²³⁷ Από τη μια το δικαστήριο δεν μπορεί να διακρίνει με βεβαιότητα αν επρόκειτο για διαφορετικά πρόσωπα και από την άλλη κρίνει με το παραδοσιακό κριτήριο του ανθρώπου και της ψυχοσωματικής του ταυτότητας. Αφού λοιπόν η τιμωρία σχετίζεται με την προσωπικότητα και η προσωπικότητα με τη συνείδηση, μπορεί να τιμωρηθεί κάποιος μόνο για πράξεις που τελεί συνειδητά. Αυτό θα μπορούσε να συμβεί μόνο την ημέρα της μεγάλης Κρίσεως, όταν η συνείδηση, ανεξάρτητα από τα σώματα και τις υποστάσεις που είχε προσκολληθεί, θα έχει εναργή επίγνωση των ενεργειών τις οποίες διέπραξαν τα πρόσωπα.²³⁸

²³⁶Λάζου, *Ο John Locke & το Δοκίμιο για την Ανθρώπινη Νόηση*, 151,153.

²³⁷Locke, *Δοκίμιο*, 2.27.22.

²³⁸Στο ίδιο, 2.27.26,

Η ιδιοποίηση από το νου της συνεκτικής εξελικτικής διαδικασίας της αυτοβιογραφικής μνήμης συγκροτεί την ατομική συνείδηση αναγνωρίζοντάς της ταυτόχρονα και μία ηθικοπολιτική διάσταση σχετιζόμενη με θέματα κοσμικών επιλογών, όπως για παράδειγμα αυτό του θρησκευματος. Η προσωπική ταυτότητα απέκτησε και μία ηθική διάσταση,²³⁹ και γιατί όχι και δικαιοϊκή αν αναστοχαστεί κανείς και τον δικανικό της χαρακτήρα.

Συμπεράσματα για την προσωπική ταυτότητα

Συνοψίζοντας θα υποστήριζε κανείς ότι η ριζοσπαστική σύλληψη του Λοκ, η οποία εξοβελίζει το κριτήριο του σώματος από την προσωπική ταυτότητα αναδεικνύοντας τον καθοριστικό ρόλο της συνείδησης, έθεσε το πλαίσιο μίας συγκεκριμένης οπτικής στις ράγες της οποίας κινήθηκαν όσοι ακολούθησαν. Ακόμη και αν υπήρξαν έντονες ενστάσεις, ριζικές διαφοροποιήσεις, αυτές διατυπώθηκαν μέσα στο πλαίσιο που αυτός δημιούργησε χρησιμοποιώντας τις δικές του έννοιες. Αναμφίβολα, η εξέλιξη και ωρίμανση των τεχνικών επιστημών, προσφέρει νέες οπτικές γωνίες εξέτασης του θέματος της συνείδησης και της ταυτότητας, ωστόσο, η αναστοχαστική συγκρότηση της συνείδησης και η ηθική της προέκταση που υπερτόνισε ο Λοκ, παραμένουν οι διαχρονικές αρχές, με την έννοια τόσο της αφετηρίας όσο και του αξιώματος, πάνω στο οποίο στηρίζεται η όποια κριτική, διερευνητική προσέγγιση του ζητήματος.

ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΤΩΝ ΔΥΟ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΘΕΩΡΙΩΝ

Και οι δύο εξεταζόμενοι φιλόσοφοι δύναται να ταξινομηθούν στην φιλοσοφική παράδοση του εμπειρισμού η οποία, σε αντιδιαστολή με τον ορθολογισμό, υποστηρίζει ότι η γνώση αποκτάται μέσω των αισθήσεων και της εμπειρίας. Των παραστάσεων των οντοτήτων του κόσμου που συλλαμβάνουν οι αισθήσεις.

Ο Αριστοτέλης εντρυφώντας στην ανθρώπινη ψυχή την τοποθετεί στο ένυλο σώμα και γι' αυτό στο έργο του αφιερώνει ένα μεγάλο μέρος του στην λειτουργία των αισθήσεων και στην ιδιαίτερη σημασία τους ως προς την επίτευξη της εντελέχειας. Στον Λοκ η ψυχή αποκτά τον χαρακτήρα της νόησης. Συνιστά αφόρμηση το δεδομένο ότι οι αισθήσεις συλλέγουν το αισθητηριακό υλικό του περιβάλλοντος κόσμου, μα φαίνεται πως από εκεί και ύστερα είναι η νόηση αυτή που με τις αλληπάλληλες λειτουργίες της καθορίζει το περιεχόμενο και την ιδιοσυστασία της συνείδησης. Η ψυχή, (συνείδηση, νόηση), αποκτά εσωτερικότερο χαρακτήρα, έως ότου καταλήξει στο δυσιστικό πρωτοπρόσωπο της προσωπικής ταυτότητας. Στον Αριστοτέλη δηλαδή υφίσταται ένα ειδικό σωματικό υπόστρωμα για να υποδεχτεί την ψυχή, ενώ στον Λοκ η ύλη συγκροτείται από απειράριθμα μικροσωματίδια που με την αέναη κίνηση τους δημιουργούν τις ιδιότητες της ύλης.

Η ψυχή σύμφωνα με τον Αριστοτέλη είναι αυτή που καθορίζει την ταυτότητα ενός ενύλου σώματος με εν δυνάμει ζωή. Εμπυχώνοντάς το καθίσταται είδος του και πρώτη του εντελέχεια εμφυσώντας του ζωή, ενώ καθίσταται και δεύτερη, εντελέστερη εντελέχειά του, ενεργοποιώντας τις λειτουργίες του και ολοκληρώνοντας τις

²³⁹Λάζου, *Ο John Lock & το Δοκίμο για την Ανθρώπινη Νόηση*, 146.

δυνατότητές του. Η ψυχή εμπυχώνει ένα φυσικό σώμα προσδίδοντάς του τρεις βασικές λειτουργίες. Την θρεπτική, την αισθητική, και την νοητική. Η ψυχή επομένως δεν υφίσταται άνευ σώματος, μόνο που το σώμα πρέπει να είναι συγκεκριμένου είδους για να μπορεί να φέρει την ψυχή. Μέρος των φυσικών σωμάτων που δύνανται να φέρουν την ψυχή είναι και το ανθρώπινο σώμα με τα ιδιαίτερα φυσικά χαρακτηριστικά του που έχουν ως συνέπεια να φέρει τη δική του ιδιαίτερη ψυχή.

Διαπιστώνουμε επομένως την ξεχωριστή σημασία που έχει για τον Αριστοτέλη το ιδιαίτερο υλικό υπόστρωμα, το οποίο τίθεται ως προαπαιτούμενο για να υπάρξει η ψυχή και να πραγματώσει την τελεολογία του όντος. Οι ενσώματες, ένυλες λειτουργίες της ψυχής ανατακτικά οδηγούν προς την λειτουργία του παθητικού και ποιητικού νου. Ο πρώτος συλλαμβάνει τα είδη των όντων και ο δεύτερος πληρώνεται από την ολότητα του αντιλήμματος και ταυτόχρονα νοεί τον εαυτό του με τη διαδικασία νόησης του αντιλήμματος. Θα μπορούσε να αποδεχτεί κανείς ότι η συγκεκριμένη λειτουργία του νου έχει αναστοχαστικό χαρακτήρα, εντούτοις η λειτουργία του αυτή αφορά αυτόν καθ' εαυτόν τον ίδιο και την αποβλεπτική του διάσταση προς το Κινούν Ακίνητο και δεν αποκτά εσωτερικότερη διάσταση συμβάλλοντας στην αυτοσυνειδησία του υποκειμένου. Επιπλέον, αν οι αισθητές δυνάμεις της ψυχής συλλαμβάνουν τις αισθητές ιδιότητες των όντων, ο νους συλλαμβάνει τις άυλες μορφές τους και κατ' αναλογία διαθέτει και ο ίδιος άυλη υπόσταση. Εδώ δημιουργείται ένα κενό το οποίο μένει μάλλον αναπάντητο. Αν η ψυχή δεν δύναται να υπάρξει χωρίς ένα υλικό υπόστρωμα, και αν ο νους είναι μέρος της ψυχής, πώς ο τελευταίος δύναται να είναι αποκλειστικά άυλος;

Η θεωρία του Αριστοτέλη στο *Περί ψυχής* φαίνεται να αποτελεί υπόστρωμα και να συνδιαλέγεται με τις σύγχρονες λειτουργιστικές θεωρίες περί σχέσης νου-σώματος. Την φυσικαλιστική άποψη, προέκταση του εμπειρισμού, ότι υφίσταται ένα υλικό υπόστρωμα από το οποίο δημιουργούνται οι νοητικές λειτουργίες, αλλά κυρίως την λειτουργική θεωρία, η οποία ναι μεν αποδέχεται ότι οι νοητικές λειτουργίες συμβαίνουν στο φυσικό μέρος του ανθρώπινου εγκεφάλου, εντούτοις διαθέτουν δικές τους εσωτερικές, αιτιακές ιδιότητες, οι οποίες δεν δύναται να αποδοθούν στις χημικές και ηλεκτρικές ώσεις των νευρώνων και των συνάψεών τους. Διακρίνεται λοιπόν ένα μονιστικό σχήμα ως υποκείμενο υπόστρωμα της αριστοτελικής ερμηνείας της ψυχής με μοναδική επιφύλαξη την αμφιβολία για το εάν εντέλει ο ποιητικός νους διατηρείται και μετά την καταστροφή του σώματος. Ο ποιητικός όμως νους κατατείνει προς τον θεϊκό, προς το σύμπαν, αυτό ακριβώς συνιστά τον ύψιστο, άριστο στόχο του. Η νόηση χαρακτηρίζεται από εξωστρέφεια, αποβλέπει στο αρμονικό, κλειστό σύμπαν. Ο νους στοχεύει στην ανακάλυψη του οντικού Λόγου που ενσαρκώνεται στα όντα και στην σύνδεση μαζί του. Αποβλέπει στη θέαση του κόσμου, στην επαφή και ταύτιση του νου με τον μόνιμο και αιώνιο πυρήνα του σύμπαντος, το Κινούν Ακίνητο. Απέναντι στο αέναο γίνεσθαι του εξωτερικού κόσμου, η νόηση συνιστά την αυθεντική, σταθερή, αμετάβλητη, καθολική φύση του ανθρώπου, το αδιατάρακτο θεμέλιο, που εδραιώνει την ταυτότητά του στο εσωτερικό ενός τέλει και άριστου σύμπαντος.

Ο Λοκ συνεχίζει την καρτεσιανή παράδοση που απορρίπτει την αριστοτελική αντίληψη περί ιδέας-μορφής ενυπάρχουσας στον χώρο. Η έννοια της ιδέας συνιστά ιδιότητα του νου και με τη συνδρομή της γλώσσας αποκτά αφενός συμβολικό χαρακτήρα και αφετέρου καθίσταται προσωπικότερο βίωμα. Για τον Λοκ η ψυχή δεν ενυπάρχει εν δυνάμει στο κατάλληλο σώμα για να ενεργοποιηθεί στη συνέχεια, αλλά

είναι ένας άγραφος πίνακας στην επιφάνεια του οποίου εγγράφονται οι εμπειρίες για να μετατραπούν σε ιδέες και μετά σε γνώση.

Η αφετηρία του Λοκ είναι οι αισθήσεις και η εμπειρία του κόσμου που αυτές παρέχουν. Μόνο που στον Άγγλο φιλόσοφο το πράγμα δεν συνιστά σύνθετο ύλης και μορφής, αλλά η ουσία του συρρικνώνεται στο υποκείμενο της ύλης που καθίσταται φορέας ιδιοτήτων. Προκύπτει από την συγκεκριμένη μετατόπιση μία οντολογική επανιεράρχηση, με το αισθητό-υλικό να αποκτά προβάδισμα έναντι του μορφικού-πνευματικού. Το υλικό υποκείμενο των ιδιοτήτων γεννά στο νου μέσω του αναστοχασμού τις απλές ιδέες. Ωστόσο η πραγματική ουσία του πράγματος παραμένει απροσπέλαστη, καθώς η σύλληψη των ιδιοτήτων του εξαρτάται αποκλειστικά από τα αισθητηριακά όργανα του ανθρώπου και τις εσωτερικές λειτουργίες του νου του. Επέρχεται επομένως μία σημαντική μετατόπιση ως προς την αριστοτελική σύλληψη του εξωτερικού κόσμου ο οποίος μέσω των μορφών αποτυπώνεται στο νου. Στον Λοκ οι φυσικές ιδιότητες μετατρέπονται σε ιδέες από τις εσωτερικές νοητικές λειτουργίες και έτσι δεν είναι η φυσική πραγματικότητα που επιβάλλεται στην νόηση του ανθρώπου, αλλά η ίδια η ενδότερη λειτουργία της νόησης αυτή που προσδιορίζει το περιεχόμενο της γνώσης προσδίδοντας στον οντολογικό της πυρήνα μία πιο ανθρωποκεντρική οπτική. Καθίσταται πρωτοπρόσωπη εμπειρία. Ο νους δεν κατατείνει προς μία έλλογη κοσμική τάξη, ούτε δεσμεύεται από έμφυτες ιδέες, αλλά κατασκευάζει την γνώση συνθέτοντας ιδέες από τις αισθήσεις και τον αναστοχασμό.

Εδώ ο Λοκ έρχεται να προσθέσει την καθοριστική σημασία που έχει η γλώσσα. Ο άνθρωπος αδυνατώντας να φανταστεί ότι οι ιδέες του για τα πράγματα δύναται να υφίστανται μετέωρες, όχι μόνο υποθέτει γι' αυτές κάποια υποκείμενη ουσία αλλά και την ονοματίζει με αποτέλεσμα να ενισχύει έτσι την βεβαιότητα του αντί να την αμφισβητεί. Η ονομαστική υπόσταση που παραμένει σταθερή και αμετάβλητη, σε αντίθεση με την πραγματική η οποία αλλοιώνεται και φθείρεται, δημιουργεί την ψευδαίσθηση ενός εμπράγματος οντολογικού καθεστώτος. Και σε αυτό δεσπάζοντα ρόλο παίζει η λειτουργία και σημασία της γλώσσας που είναι καθοριστική για την ανθρώπινη συμβίωση.

Η συγκεκριμένη ιδιομορφία οφείλει να καθιστά τους ανθρώπους σκεπτικιστές ως προς τη δυνατότητα να γνωρίσουν την βαθύτερη, οντική φύση των πραγμάτων και αναδεικνύει την ιδιαίτερη σημασία της γνώσης η οποία αποκτά έναν νέο χαρακτήρα. Από το υπόστρωμα της αδρανούς ύλης με την ποικιλία των απειράριθμων σωματιδίων προκύπτει η αισθητηριακή σύλληψη των ιδιοτήτων τις οποίες ο νους με τις δικές του λειτουργίες μετατρέπει σε ιδέες για να κατασκευάσει με το συνδυασμό τους τις έννοιες ονοματίζοντάς τες. Η ιδιαίτερη ουσία των όντων λοιπόν περιθωριοποιείται και την αντικαθιστά η σημασία της λειτουργίας που ενώνει ιδιότητες, ιδέες, λέξεις. Ο Λοκ με το έργο του έρχεται να εσπιάσει και να αναδείξει τον μηχανισμό και τη λειτουργία του νου και της γνώσης. Την ιδιαίτερη συμβολή της γλώσσας, της Σημειωτικής. Τον αυθαίρετο χαρακτήρα των σημείων που αναδεικνύει την ελευθερία του ατόμου και την χειραφέτηση του από τον δεσμευτικό δεσμό της ανπιστοιχίας γλώσσας και πραγματικότητας. Επομένως ο κόσμος δεν υφίσταται αιώνιος, σταθερός και αμετάβλητος προς τον οποίο ο νους κατατείνει για να τον γνωρίσει και να τον θεαθεί, αλλά συνιστά κατασκευάσμα σε μεγάλο βαθμό της συλλειτουργίας των ανθρώπινων αισθήσεων και των εσωτερικών διεργασιών του νου. Πρόκειται για μία θεμελιώδη

οντολογική μετατόπιση από το Έξω προς το Μέσα με την ανατίμηση του ανθρώπινου υποκειμένου. Η αμφισβήτηση των έμφυτων ιδεών, η οποία ήταν η αφορμή του έργου του, ήταν επίσης και αμφισβήτηση και απόρριψη μίας υπεραισθητής, πνευματοκρατικής αλήθειας με την οποία οι έμφυτες ιδέες, αφού συνελάμβαναν, ταυίζονταν.

Στον Λοκ επομένως η ψυχή αποκτά έναν εσωτερικότερο χαρακτήρα. Τα αισθητηριακά δεδομένα που προσλαμβάνουν οι αισθήσεις δεν αντανακλούν επακριβώς την εικόνα του κόσμου αλλά διαμορφώνονται από την εσωτερη λειτουργία του νου, την νόηση. Η νόηση αποβλέπει στην γνώση του κόσμου που έχει απέναντί της. Στον Αριστοτέλη η ψυχή του ανθρώπου συνιστά μορφή οργάνωσης συγκεκριμένου σώματος και δεν δύναται να διαχωριστεί από το Όλον του επιμέρους ανθρώπινου όντος. Με την απώλεια του σώματος καταστρέφεται και η ψυχή. Αυτό που δεν καταστρέφεται με την απώλεια του σώματος είναι ο νους, ο οποίος δεν συμμετέχει στο ενσώματο στοιχείο του ανθρώπου παρόλο που ως σκέψη επιδρά στις βουλήσεις και πράξεις του ανθρωπίνου σώματος. Ο ποιητικός νους επιστρέφει στον μοναδικό, ενιαίο και καθολικό Λόγο. Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι στερείται εσωτερικής υποκειμενικότητας, ανήκει στην τάξη του οντικού Είναι. Ακόμη και στη διάρκεια που ενυπάρχει στο ενσώματο άνθρωπο, ως μέρος της ψυχής του, η λειτουργία του συνίσταται στην αφαιρετική πρόσληψη και θεωρητική γνώση του πρώτου Κινούντος Ακίνητου. Ο Αριστοτέλης φαίνεται να ενδιαφέρεται όχι για το ατομικό εγώ αλλά για την ουσία του ανθρώπου ως μέρος της κοσμικής τάξης. Στον Λοκ η νόηση αποκτά υποκειμενικότερο χαρακτήρα. Δεν είναι μόνον φορέας κατηγορημάτων αλλά μέσα από τη διαδικασία της λειτουργίας της αποκτά και συνείδηση της διαφοροποίησης της από την φυσική πραγματικότητα, συγκροτεί την αυτοσυνειδησία της. Την αυτοσχεσία της.

Αναστοχαζόμενοι στην πρόσληψη της ψυχής, συνείδησης, εκ μέρους των δύο φιλοσόφων θα συμπεραίναμε ότι η ερμηνεία του Αριστοτέλη είναι εγγύτερη στην φυσικαλιστική θεωρία του λειτουργισμού. Προσδίδει ιδιαίτερη σημασία στο βιολογικό, ενσώματο υπόστρωμα της ψυχής και τα λειτουργιστικά κατηγορήματά του. Χρησιμοποιώντας ως γεφυροποιό αρχή την κοινή αίσθηση και, ιδιαίτερα, τη φαντασία, ενώνει το θρεπτικό και αισθητικό μέρος με την δυσυπόστατη φύση του νου. Ο παθητικός και ο ποιητικός νους επιμερίζονται την πρόσληψη των αντιλημμάτων, με τον πρώτο να συλλαμβάνει παθητικά τη μορφή των αντικειμένων και τον δεύτερο να προχωρεί στην νοητική τους αφαίρεση αποκτώντας με τη συγκεκριμένη λειτουργία θέαση και σύνδεση με τον οντικό, καθολικό λόγο που διέπει την αριστοτελική κοσμολογία. Αντίθετα, στον Λοκ η νόηση έχει πιο αυτόνομο χαρακτήρα, καθώς ναι μεν οι αισθήσεις συλλέγουν το εμπειρικό υλικό, εντούτοις από εκεί και ύστερα ο νους ακολουθεί τη δική του ανεξάρτητη πορεία χωρίς να υφίσταται κάποιο βιολογικό υπόστρωμα το οποίο να διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στην νοητική του δημιουργικότητα.

Στο ενοφθαλμιζόμενο δοκίμιο του "περί προσωπικής ταυτότητας" ο Λοκ φαίνεται να προεκτείνει με ριζικό τρόπο την θεωρία του για την ανθρώπινη νόηση προσδίδοντάς της ακόμη εσωτερικότερο χαρακτήρα. Αντιμετωπίζει την ταυτότητα του ανθρώπου ως ψυχοσωματική οντότητα εντασσόμενος στην μονιστική, αριστοτελική παράδοση για το ενιαίο σώματος και ψυχής χωρίς ωστόσο να προχωρά στις επιμέρους διακρίσεις του σταγειρίτη φιλοσόφου. Η ριζική απόκλιση έρχεται στην απόπειρά του να προσδιορίσει την προσωπική ταυτότητα. Εκεί καθίσταται άμεσα

δυσιστής διαχωρίζοντας απόλυτα την νόηση από το σώμα. Το ερώτημα του «ποιος είμαι;» συναρτάται αποκλειστικά με ψυχολογική συνέχεια στο χρόνο, η οποία συνέχεια συγκροτείται μέσω της μνήμης. Μόνο η συνείδηση αυτής της μνημονικής συνέχειας προσδίδει στο άτομο την αίσθηση της ιδιαίτερης ταυτότητάς του που τον διαφοροποιεί από τα υπόλοιπα ανθρώπινα υποκείμενα. Το ανθρώπινο πρόσωπο κείται πέρα του εμπειρικού υποκειμένου, καθίσταται αποτέλεσμα της νοερής ανάκλησης του παρελθόντος του και της δυνατότητας να το συνειδητοποιεί ως συνέχεια. Η ενδοσκόπηση με τον αναστοχασμό δομεί έναν δεύτερο βαθμό συνείδησης. Την αυτοσυνειδησία.

Αν ο Αριστοτέλης εσπάζει στην ανθρώπινη ψυχή ως ειδοποιό γνώρισμα του ανθρώπου, ο Λοκ, αφού πρώτα προσδίδει στην ψυχή (συνείδηση) έναν εσωτερικότερο χαρακτήρα, προχωρεί ένα βήμα παραπάνω διαχωρίζοντας την προσωπική ταυτότητα από οποιαδήποτε σωματική της υπόσταση. Ναι μεν το υλικό της μνήμης μπορεί να έχει αισθητηριακή αφετηρία, εντούτοις η νοερή του ανάκληση του μέσω του γλωσσικού ιδιώματος είναι αυτή που συγκροτεί την προσωπική ταυτότητα.

Θα μπορούσε να ειπωθεί ότι ο Αριστοτέλης μελετά την ανθρώπινη ψυχή εντός του κόσμου, ο Ντεκάρτ την διαφοροποιεί από τον κόσμο, και ο Λοκ εξειδικεύει επί περαιτέρω εστιάζοντας σε αυτό το γνώρισμα της ψυχής που διαθέτει κάθε άνθρωπος ξεχωριστά, το οποίο τον αυτοπροσδιορίζει διαφοροποιώντας τον από τις υπόλοιπες ανθρώπινες υποστάσεις.

ΠΡΩΤΟΓΕΝΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αριστοτέλης, *Μετά τα Φυσικά*, Βιβλίο Λ, μφρ. Τ. Αρβανιτάκης, Αθήνα: Ζήτρος, 2015.

Αριστοτέλης, *Περί ψυχής*, μφρ. Αλεξάνδρα Ντότσινα, Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 2020.

Locke, J., *Δοκίμιο για την ανθρώπινη γνώση*, Εισ-μφρ-σχλ. Χρ. Ξανθόπουλος, Αθήνα: Παπαζήσης, 2016.

Ντεκάρτ, Ρ., *Στοχασμοί περί της πρώτης φιλοσοφίας*, μφρ-σχλ. Ευ. Βανταράκης, Αθήνα: Εκκρεμές, 2003.

ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αιγίου, Σ., *Η Φιλοσοφία της Γλώσσας*, μφρ. Θ. Τραμπούλης, Αθήνα: Μεταίχμιο, 2005.

Βενιέρη, Μ., «Λειτουργισμός και Qualia», Αθήνα: Δευκαλίων, τομ. 20, τχ. 2, Δεκέμβριος 2002.

Bernhardt, J., «Αριστοτέλης», στο *Η Φιλοσοφία* επιμ. Φρ. Σατελέ, μφρ. Κ. Παπαγιώργης, Αθήνα: Γνώση, 2006.

During, Ing., *Ο Αριστοτέλης*, μφρ. Α. Γ.-Κατσιβελα, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 2009.

Eco, Um.-Fedriga, R., *η Ιστορία της Φιλοσοφίας*, μφρ. Μ. Ασπιώτη- Ελ. Τουλούπη, Αθήνα: Πεδίο, 2018, τ.4.

Hazard, P., *η κρίση της ευρωπαϊκής συνείδησης 1680-1715*, μφρ. Βάιος Ν. Ντάφος, Αθήνα: Αμολγός, 2019.

Κάλφας, Β., «Είναι αναγκαίος ο Θεός στη φιλοσοφία του Αριστοτέλη;». Στο *Ο Θεός της Βίβλου και ο Θεός των φιλοσόφων*, επιμ. Στ. Ζουμπουλάκης, Αθήνα: Άρτος Ζωής, 2012.

Κάλφας, Β. & Ζωγραφίδης, Γ., *Αρχαίοι Έλληνες φιλόσοφοι*, Θεσσαλονίκη: ΙΝΣ, 2006.

Καραμανώλης, Γ., «Ψυχή, νους και σώμα», στο *Εισαγωγή στην αρχαία Φιλοσοφία*, επιμ. Γ. Καραμανώλης, Ηράκλειο Κρήτης: ΠΕΚ, 2017.

Kim, J., *Η Φιλοσοφία του Νου*, μφρ. Ελ. Μανωλακάκη, Αθήνα: Liberal Books, 2016.

Κονδύλης, Π., *Η Κριτική της Μεταφυσικής στη Νεότερη Σκέψη*, Ηράκλειο Κρήτης: ΠΕΚ, 2017, τόμος α΄.

Λάζου, Άνν., *Άνθρωπος ο Δημιουργός*, Αθήνα: Αρναούτης, 2015.

Λάζου, Άνν., *Ο John Lock & το Δοκίμιο για την Ανθρώπινη Νόηση*, Αθήνα: Αρναούτης, 2015.

Μπενιέ, Ζ.Μ., *Ιστορία της νεωτερικής και σύγχρονης φιλοσοφίας*, μτφρ. Κ. Παπαγιώργης, Αθήνα: Καστανιώτης, 2001.

Ντότσικα, Αλ., *Εισαγωγή στο Περί Ψυχής του Αριστοτέλη*, Αθήνα: Ζήτρος, 2020.

Nagel, Th., *Η θέα από το πουθενά*, μτφ. Χρ. Σταματέλος, Αθήνα: Κριτική, 2002.

Nagel, Th., «Τι νιώθει κανείς όντας νυχτερίδα», στο *Το εγώ της νόησης*, επιμ. D.R. Hofstadter-D.C. Dennett, μτφρ. Μ. Αντωνοπούλου, Αθήνα: Κάτοπτρο, 1993.

Nussbaum, M. C., «The Role of Phantasia in Aristotle's Explanation of Action», στο *Aristotle's De Motu Animalium*. επιμ. M.C. Nussbaum, Σικάγο: Princeton University Press, 1978.

Nussbaum, M. & Putnam, H., «Changing Aristotle's Mind», στο Nussbaum, M & Rorty, A. eds. *Essays on Aristotle's De Anima*, Oxford: Oxford University Press.

Παπαδής, Δ., «Η περί του νου διδασκαλία του Αριστοτέλη, μία νέα ερμηνεία των κεφαλαίων Γ4 και Γ5 της Περί Ψυχής πραγματείας του», στο *Αριστοτέλης*, επιμ. Γ. Αραμπατζής, Θεσσαλονίκη: Υπηρεσία δημοσιεύσεων Α.Π.Θ. 2003.

Πελεγρίνης, Ν. Θ., *Λεξικό της φιλοσοφίας*, Αθήνα: πεδίο, 2013.

Russ, J., *Η περιπέτεια της ευρωπαϊκής σκέψης*, μτφρ. Κ. Σ. Κατσιμάνης Αθήνα: τυπωθήτω, 2005.

Σακελλαριάδης, Θ., «Ψυχής πείρατα», Αθήνα: Gutenberg, 2020.

Searle, J., *Νους, Εγκέφαλος και Επιστήμη*, μτφρ. Κ. Χατζηκυριάκου Ηράκλειο Κρήτης, ΠΕΚ, 1999.

Shields, C., *Soul and Body in Aristotle*, Oxford: Oxford Studies in Ancient Philosophy, 1988.

Stanford Encyclopedia of Philosophy, <https://plato.stanford.edu>, Personal Identity.

Taylor, Ch., *Πηγές του εαυτού*, μτφ. Ξ. Κομνηνός, Αθήνα: Ίνδικτος, 2007.

Τσινόρεμα, Στ., «Το πρόσωπο και η αρχή της προσωπικότητας στη νεότερη ηθική φιλοσοφία και τη βιοηθική», στο *Βιοηθικοί προβληματισμοί II*, Επιμ. Μ. Κανελλοπούλου-Μπότη, Φ. Παναγοπούλου-Κουτνάτζη, Αθήνα: Παπαζήση, 2015.

Windelband, W. & Heimsoeth, H., *Εγχειρίδιο ιστορίας της φιλοσοφίας*, μτφ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 2015.

Woolhouse, R. S., *Φιλοσοφία της Επιστήμης, β' Οι εμπειριστές*, μτφρ. Σ. Τσούρτη, Αθήνα: Πολύτροπον, 2003.

Heimsoeth, H., *Τα έξι μεγάλα ερωτήματα της δυτικής Μεταφυσικής*, μτφρ. Μ. Παπανικολάου, Ηράκλειο Κρήτης: ΠΕΚ, 2012.